

ARAP BAHARI VE ORTADOĞU: ÇOK EKSENLİ GÜÇ MÜCADELESİNDE DENGE ARAYIŞLARI The Arap Spring and the Middle East: The Quests for the Balance in the Multi- Axis Power Struggle

Oktay BİNGÖL *

ÖZET

Tarihsel olarak Ortadoğu uluslararası ilişkilerinde çok sayıda dinamik ve fay hattı etkileşimde bulunmuştur. Bunların başlıcaları; Arap milliyetçiliği, Arap sosyalizmi, batı karşıtlığı ve yanlılığı, siyasal İslam, radikal İslam ve Şii eksenidir. Arap baharı ile başlayan süreçte; Ortadoğu'daki mevcut fay hatlarına ve dinamiklere farklı boyutlar eklenmiştir. Öngörülebilir bir gelecek için bölgenin başta Sünni ve Kürt dinamikleri olmak üzere farklı dinamiklerin etkileşiminde şekillenmeye devam edeceği görülmektedir. Diğer taraftan bölgesel güç mücadelesinde çeşitli ittifak arayışları ve çoklu eksen algılamalarının baskın olacağı, her bir dinamiğin ağırlığının bölge ülkelerinde değişiklik göstereceği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, Ortadoğu, Güç Mücadelesi, Şii Ekseni, Sünni Dinamiği

ABSTRACT

Historically, a number of dynamics and fault lines have been interacted in the international relations of the Middle East. They are mainly Arab nationalism, Arab socialism, anti and pro western camps, the political Islam, the radical Islam and the Shiite axis. In the period beginning with the Arab spring; different dimensions are added to the existing fault lines and dynamics in the Middle East. For the foreseeable future, it is seen that the region will continue to be shaped in interaction of different dynamics including Kurt and Sunni ones. On the other hand, it is assessed that pursuit for various alliances and the perceptions of multi-axis will dominate the regional power struggle, and the weight of each dynamic will vary in the countries of the region.

Key Words: Arab Spring, the Middle East, Power Struggle, Shiite Axis, Sunni Dynamic

* Dr. Oktay Bingöl, Başkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Görevlisi, fertel1999@gmail.com

1. GİRİŞ

Ortadoğu'nun Arap ülkeleri, 2010 yılının son aylarından bugüne yaklaşık üç yıllık bir dönem içerisinde reform talepleri, protesto ve gösterilerden kitlesel ayaklanmalara, silahlı çatışmalardan iç savaflara ve yönetim değişikliklerine uzanan önemli gelişmelere ev sahipliği yapmaktadır. Bölgede demokratik reform talepleri temelinde başlayan hareketlenme ulusal, bölgesel ve küresel aktörleri hazırlıksız yakalamıştır. Olaylar hızla yayılırken, Libya'da Kaddafi yönetiminin kısa sürede yıkılacağı, Suriye'de ise Esad rejiminin uzun süre direnebileceği öngörülemediği görülmüştür.

Bölgede ortaya çıkan değişimler başlangıçta olumlu bir bakış açısını yansıtır şekilde "Arap baharı" (Arab spring) olarak nitelendirilmiş, terim her alanda yaygın kullanım bulmuştur. Süreç geliştikçe ortaya çıkan tablo ile birlikte terimler de farklılaşmıştır. "Arap uyanışı" (Arab awakening), "Arap isyanı" (Arab uprising), "Arap devrimi" (Arab revolution) ve "Arap dönüşümü" (Arab transformation) gibi terimler süreci kavramsallaştırmaya çalışan farklı bakış açılarının varlığına işaret etmekle birlikte, belirsizliklerin halen devam ettiğini de göstermektedir.¹ Kullanılan terimlerin çok boyutlu ve iç içe giren kapsamları, yaşanmakta olan sürecin birkaç yıldan ziyade uzun bir döneme sâri olduğunu vurgulaması açısından önemlidir. Bu uzun dönem boyunca kökleri tarihsel arka planda bulunan yeni dinamiklerin ortaya çıkması da olası görülmektedir.

Bu makalede, Ortadoğu'daki mevcut fay hatlarına ve dinamiklere ilaveten ABD'nin Irak'ı işgali ve Saddam'ın Sünni azınlık rejimini devirmesini müteakip belirginleşen Şii dinamiğine, Arap baharı ile birlikte farklı olguların eklendiği; bölgenin uzun bir süre çok dinamikli bir sistem içerisinde güç dengesi ve ittifak arayışlarına sahne olacağı öne sürülmektedir. Bu bağlamda makale üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Arap baharına kadar Ortadoğu'da güç mücadelesiyle ittifak ve denge arayışlarına tarihsel bir bakışla yaklaşılmaktadır. Bu incelemede Ortadoğu'nun binlerce yıllık tarihinin derinliklerine uzanmaktan ziyade, II. Dünya Savaşı sonrası süreçte sömürgecilik sona ererken bıraktığı miras ile Soğuk Savaş'ın iki kutuplu politikalarının etkilerine odaklanılarak, bölgesel sistemin temel özelliklerinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. İkinci bölüm, Arap baharının ivme kazandırdığı yeni dinamiklerin tespitine ayrılmıştır. Başta Sünni eksenli iddiaları olmak üzere bölgede ortaya çıkan olguların tanımlanmasına çalışılmaktadır. Üçüncü bölümde ise Ortadoğu'da gelecek dönemde değişimlerin, güç mücadelesinin ve denge arayışlarının yönü tespit edilmeye ve sonuçları öngörülmeyle odaklanılmaktadır. Makale tespit edilen sonuçların değerlendirilmesiyle tamamlanmaktadır.

2. ORTADOĞU'DA GÜÇ MÜCADELESİ DİNAMİKLERİNE TARİHSEL BAKIŞ

20. yüzyılın II. Dünya Savaşı sonrası döneminde Ortadoğu'nun uluslararası ilişkileri geleneksel olarak Arap ve Arap olmayan ayrımından etkilenmiştir. I. Dünya Savaşı'na yaklaşılırken Arap eyaletlerinin Osmanlı'ya karşı ayaklanmaları ile genel anlamda Arap milliyetçiliğinin uyanışı ve yükselişi de bu ayrıma dayanmıştır. 1948'de İsrail'in kurulması ikinci

¹ Bu makalede "Arap baharı" terimi kullanılmaktadır.

önemli eşiği oluşturmaktadır. İsrail'in kuruluşu ile Arap ve Arap olmayan ayrımı sürekli şiddet içeren bir siyaseti başlatmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde bölgenin uluslararası ilişkileri açısından iki yaklaşım belirleyici olmuştur. Ortadoğu Sistemi olarak adlandırılabilir birinci yaklaşımın sahibi ABD, destekçileri ise İngiltere, Fransa ve Türkiye'dir. ABD, Soğuk Savaş politikaları ve jeopolitik teoriler bağlamında Ortadoğu'yu Sovyetlerin etki alanına girebilecek hassas bir coğrafya olarak görmüştür. Sovyet tehdidine karşı koymak için bölge ülkeleri arasında ittifak sistemi geliştirilmesi, bu kapsamda batıda Kuzey Atlantik İttifakı (North Atlantic Treaty Organisation (NATO), Güneydoğu Asya'da ise Güneydoğu Asya Anlaşması Örgütü (South East Asia Treaty Organisation-SEATO)² arasındaki boşluğu kapatabilecek işbirliği yapılarının tesis edilmesi planlamıştır. Böylece Arap ülkeleri; bölgenin Arap olmayan ülkeleri-Türkiye, İran ve Pakistan- ile başta ABD olmak üzere bölge dışı aktörlerle aynı ittifak sisteminde bir araya getirilmiştir.³

İkinci yaklaşım olan Arap sistemi yaklaşımında bölge, Avrupa ve Asya arasında uzanan ve jeopolitik olarak önem taşıyan bir coğrafyadan ziyade ortak çıkarları olan ve batıdan farklı güvenlik önceliklerine sahip bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşıma göre, bölgenin ülkeleri ortak dil, din, tarih ve kültüre sahip olduklarından kendi sistemlerini yaratmalı ve kaynağı ne olursa olsun dışarıdan gelecek tehdidi bertaraf etmelidirler. Bu yaklaşımın taraftarları ana tehdit olarak İsrail'i görmüşler, Sovyetlerden yakın ve doğrudan bir tehdit algılamamışlar, batıya mesafeli bir duruş sergilemişlerdir. Arap sisteminin destekçileri, Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesine karşı İngiltere ve Fransa tarafından başlatılan 1956 savaşı ile güç kazanmışlardır.

Ortadoğu'nun uluslararası ilişkilerinde 1948 yılında İsrail'in kuruluşu önemli bir aşamadır. Bu olgu bir taraftan Arap milliyetçiliğine ivme kazandırmış, diğer taraftan Arap-İsrail savaşının ağır sonuçları, Ortadoğu'nun Arap ülkeleri bakımından yıllar boyu devam edecek yeni dinamikleri harekete geçirmiştir. Bunlardan birisi İsrail'in işgal ettiği Filistin topraklarından Arap ülkelere mülteci hareketleridir.⁴ Mülteci hareketleri Filistin davasını daha fazla bölgeselleştirmiştir. 1948 savaşında Arap ülkelerinin maruz kaldığı ağır yenilgi birçok Arap liderin siyasi hayatının sonunu hazırlamıştır. Bu liderler sömürgeci güçlerin işbirlikçileri olarak algılanmalarına ve yolsuzluğa bulaşmış yöneticiler olarak görülmelerine ilaveten,

² Güneydoğu Asya Anlaşması Örgütü (South East Asia Treaty Organisation-SEATO), 1954 yılında Filipinlerin başkenti Manila'da imzalanan anlaşma ile kurulmuştur. Üyeleri, Avustralya, Fransa, Yeni Zelanda, Pakistan, Filipinler, Tayland, ABD ve İngiltere'dir. SEATO, 1977 yılında tamamen dağıtılmıştır. "Southeast Asia Collective Defense Treaty (Manila Pact)", **Yale Law School Law Library**, <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/usmu003.asp> (ET: 14.06.2013)

³ Bu kapsamda Ortadoğu'da hayata geçirilen Bağdat Paktı ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı (Central Treaty Organisation (CENTO)'na ABD doğrudan üye olmamış, gözlemci statüsünde kalmıştır.

⁴ 1948 savaşından sonra 800,000 üzerinde Filistinli mülteci durumuna düşmüştür. Mısır, Ürdün, Suriye ve Lübnan önemli miktarlarda mülteci almıştır. Samih K. Farsoun, Christina E. Zacharia, **Palestine and the Palestinians**, Westview Press, USA, 1977, s. 137.

savaş sonunda beceriksiz olarak da damgalanmışlardır. Arap ülkelerinin genç kuşakları ulusal onurlarını zedeleyen bu liderlerden kurtulmayı hedeflemişlerdir. Bu beklentiler, Filistinli mültecilerin dramı ve onlarla dayanışma duygusunun artması ile güçlü ve yaygın bir Arap milliyetçiliği dinamiği olarak kendini göstermiştir. Bu dönemdeki Arap milliyetçiliğinin üç önemli özelliği belirgindir;

(1) İsrail'e karşı yenilginin temel nedenlerinden biri olarak görülen geri kalmışlık ve feodal yapılardan kurtulma, sanayileşme ve modernleşme isteği,

(2) Savaşmak ve galip gelmek için ulusal kapasitenin artırılması bağlamında özellikle askeri gücün geliştirilmesi,

(3) Batı tarafından desteklenen İsrail'e karşı güç birliği yapılması dolayısıyla Arap birliğinin sağlanması.

Bu beklentilerin, ilk önce İsrail'e coğrafi olarak daha yakın konumda bulunan, diğer ülkelere göre daha gelişmiş olan ve Mehmet Ali Paşa ile Osmanlıya karşı ilk ayaklanan Arap ülkesi olarak Mısır'da karşılık bulması şaşırtıcı değildir. Arap milliyetçiliği, Mısır'ın lideri Nasır'ın kişiliğinde zemin bulan Nasırizm ile etkileşim halinde gelişmiştir.

Ortadoğu'nun uluslararası ilişkilerinde dikkat çeken kırılma noktalarından bir diğeri Bağdat Paktı tartışmaları olmuştur.⁵ Bu pakt ile yukarıda tanımlanan birinci yaklaşım harekete geçmiş, Ortadoğu Sistemi bağlamında Türkiye, Pakistan, Irak ve İran, Sovyet tehdidine karşı aynı ittifak sistemi içinde bir araya gelmiştir. Bağdat Paktı, Ortadoğu'da batı yanlısı-batı karşıtı ayrımının da başlangıcını oluşturmuştur.

Mısır, Arap dünyasındaki itibarı ve liderliğini 1956 Süveyş Kanalı krizinden⁶sonra gittikçe artırmış, Suriye ile başlatılan Arap Birliği projesi ile baskın güç konumuna yükselmiştir. Mısır ve Suriye arasında Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Nasırizm ve Baas ideolojileri de yakınlaşarak Arap sosyalizmini önemli bir dinamik haline getirmiştir. Arap sosyalizmi bölgede batı karşıtı eksenin güç kazanmasına katkı yapmıştır. ABD, 1957'de ortaya koyduğu ve Eisenhower doktrini olarak bilinen ulusal güvenlik stratejisi ile Ortadoğu'yu Komünizm'in etkisinden kurtarmayı amaçlamıştır. Nasır, Komünist olmamasına rağmen Arap milliyetçiliği politikasının da batı için tehdit olduğu düşünülmüştür. Eisenhower, Nasır'ı Suudi Arabistan Kralı Saud ile dengelemeyi planlamıştır.⁷

Gerçekte ABD'nin Ortadoğu'da bulunmasının iki temel nedeni vardır. Petrol kaynaklarının güvenliği ve kontrolü için hegemonik çıkarlar ile iç kamuoyu tarafından desteklenen İsrail'in bekasının sağlanmasına yönelik ideolojik amaç. Bu amaçları gerçekleştirmenin

⁵ Bahgat Korany, **Social Change, Charisma and International Behaviour**, Sijthoff, NL, 1976, s. 198.

⁶ Süveyş Krizi, 1956 yılında Mısır lideri Nasır'ın Süveyş Kanalı millileştirdiğini açıklamasından sonra İsrail, İngiltere ve Fransa ile Mısır arasında çıkan savaştır. Önce İsrail Sina Yarımadası'nı işgal etmiş müteakiben İngiltere ve Fransa müdahil olarak Süveyş kanalı ele geçirmişlerdir. ABD ve SSCB'nin sert tepkileri sonucu işgal sonlandırmıştır. Kanal Mısır'ın egemenliğine girmiştir. McLean Iain, McMillan Alistair "Suez crisis", **The Concise Oxford Dictionary of Politics**, Oxford University Press, UK, 2003.

⁷ Said K.Aburish, **Nasser, the Last Arab**, St. Martin's Press, USA, 2004, s.127.

bir parçası olarak ABD, Ortadoğu'da Soğuk Savaş'ın ilk yıllarından itibaren herhangi bir bölgesel aktörün baskın güç olmasını engellemek için stratejiler geliştirmiştir.⁸

Bu dönemde Ortadoğu'da iki eksen ortaya çıkmıştır. Birincisi, Mısır ve Suriye'nin ittifakı ile oluşan Birleşik Arap Devleti ve Arap milliyetçiliği, ikincisi ise karşı cephede Suudi Arabistan, Irak, Ürdün ve Libya'dır. Sonraki eksen Bağdat Paketi⁹ içerisindeki Irak vasıtasıyla batı yanlısı Arapları batı yanlısı fakat Arap olmayan İran, Türkiye ve Pakistan'a bağlamıştır. Bu bir anlamda küresel iki kutuplu güç dengesinin Ortadoğu'ya yansımaları demektir.

Eksenlerde kısa sürede kırılmalar yaşanmış, Irak 1959'da Bağdat Paketi'ni terk etmiş, Birleşik Arap Cumhuriyeti ise 1961'de Suriye'nin ayrılmasıyla fiilen dağılmıştır. Ancak Cezayir'in 1962'de bağımsızlığını kazanması ve Arap sosyalizmine yakın bir noktada durması, 1963 yılında Irak ve Suriye'de yapılan darbelerin etkileri ile Mısır, Irak ve Suriye arasında devam eden üçlü görüşmeler Nasrizm'in hala etkin olduğunu göstermiştir. Buna ilaveten Suudi rejiminin yaşadığı iç karışıklıklar¹⁰ Mısır'ın Ortadoğu'da hâkim konumunu bir süre daha devam ettirmesini mümkün kılmıştır. Ortadoğu'da güç dengesinde 1967'de İsrail ile Mısır, Suriye ve Ürdün arasında yaşanan altı gün savaşlarının da önemli etkileri olmuştur. Bu savaşlarda İsrail'in üç devlete karşı kazandığı zafer ve özellikle Sina Yarımadası'nı işgal etmesi, Mısır'ın itibarının zedelenmesine, Arap sosyalizmi ve milliyetçiliğinin güç kaybına neden olmuştur. Mısır'ın ve Arap milliyetçiliğinin etkisinin azalması Ortadoğu'da güç dağılmasını başlatmıştır. Libya'da 1969'da Kaddafi rejiminin ortaya çıkışı, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) bir güç olarak belirmesi, petrol fiyatlarının artması ile Petrol-Güç (Petro power) olarak adlandırılan bir olgunun ortaya çıkması Mısır'ın bıraktığı boşlukları doldurmaya başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda ortaya çıkan boşluğun radikal ve siyasal İslam tarafından doldurulmaya başlandığı bir dönüm noktasıdır.¹¹

Kısa sürede petrol zengini Körfez ülkeleri ile Mısır ve Suriye arasında bir denge oluşmuş belirli konularda işbirliği fırsatları da yakalanmıştır. Bu fırsatlardan birisi 1973'de Suudi

⁸ Nicholas Kitchen, "After the Arab Spring: power shift in the Middle East?: the contradictions of hegemony: the United States and the Arab Spring", <<http://eprints.lse.ac.uk/the-contradictions-of-hegemony-the-united-states-and-the-arab-spring/43467/>> (ET: 21.09.2013), s.53.

⁹ Bağdat Paketi, Sovyetlerin Ortadoğu'da nüfuzunu sınırlamak ve çevrelemek amacıyla ABD ve İngiltere'nin çabaları ile 1955 yılında bir savunma teşkilatı olarak kurulmuştur. Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve İngiltere'nin üye olduğu Pakt 1959'da Irak'ın ayrılması ile zayıflamıştır. Kalan üyeler Merkezi Anlaşma Örgütünü (Central Treaty Organization-CENTO) kurmuştur. CENTO ise 1979 İran İslam Devrimi sonrasında dağılmıştır. "The Baghdad Pact (1955) and the Central Treaty Organization (CENTO)", **US Department of State Office of the Historian**, <<http://history.state.gov/milestones/1953-1960/CENTO>>(ET: 13.10.2013)

¹⁰ 1960-1964 yılları arasında Suudi Arabistan'da 1953'den beri Kral olan Saud ile üvey kardeşi Faysal arasında iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Mücadele 1964 yılında Faysal'ın zaferiyle sonuçlanmıştır. Joshua Teitelbaum. "Saudi Arabia History". **Encyclopædia Britannica Online**, <<http://global.britannica.com/EBchecked/topic/525348/Saudi-Arabia/21460>>(ET: 11.04.2013)

¹¹ Peter Watson, **Ideas: A History of Thought and Invention, from Fire to Freud**, Harper Perennial, USA, 2006, s. 1096.

Arabistan, Mısır ve Suriye'nin İsrail'e karşı savaş için kurdukları ittifaktır. 1973 yılında petrol zengini Arap ülkelerinin kararları ve ortak adımları Ortadoğu'da güç dengesini tamamen değiştirmiş ve Suudi Arabistan'ı etkili aktörlerin başına getirmiş, petrolü de uluslararası ilişkilerin sert gücüne dönüştürmüştür. Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC)'nün petrol fiyatlarını artırması ve İsrail'e destek verenlere karşı petrol ambargosu uygulanması etkili vasıtalar olarak kullanılmıştır.

Diğer taraftan İngilizler, 1971'de Ortadoğu'daki son askeri üslerinin bulunduğu Körfez bölgesinden çekilmiştir.¹² İngilizlerin bölgeden çekilmesiyle Irak ve İran arasında Körfez'in kontrolü için mücadele şiddetlenmiştir. İki ülke arasında sınır anlaşmazlıkları ile Şii ve Kürt grupların kışkırtılması zaman zaman sıcak çatışmalara neden olmuş, özellikle İran tarafından desteklenen Irak'taki Kürtlerin ayaklanması 1970'lerin başlarında Kürt dinamiğinin siyasallaşmasına zemin hazırlamıştır. Kürtler sonraki yıllarda Ortadoğu siyasetinde önemli bir olgu olarak etkili olmaya başlamıştır.

Mısır, 1975'ten itibaren İsrail ile Arap dünyasından ayrı olarak görüşmelere başlamıştır. Bu politika Suriye tarafından şiddetle eleştirilmiş ve ilişkiler gerginleşmiştir. Suudilerin arabuluculuğu ile ikili ilişkiler 1976'da yumuşamış, Mısır Suriye'nin Lübnan'da asker buldurmasına ses çıkarmazken, Suriye'de Mısır'ın İsrail ile görüşmelerine muhalefetinin dozunu azaltmıştır. Ancak Mısır'ın Arap Liğindeki üyeliği askıya alınmış ve Arap Liği Karargâhı Kahire'den Tunus'a taşınmıştır.¹³ Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın 1979'da İsrail ile yaptığı barış anlaşması Arap birleşik askeri cephesi kurma düşüncelerini tamamen bitirmiştir. Bu olgu ile Arap-İsrail mücadelesinin karakteri değişmiş, Arap devletleri İsrail'e karşı doğrudan değil temsil savaşları yürütmeye başlamıştır. İsrail ile savaş 1973'den sonra FKÖ'ne devredilmişken, sonraki yıllarda Hamas ve nihayetinde Hizbullah devreye girmiştir.

1979 yılı Ortadoğu'daki güç mücadelesi açısından önemli bir eşiği teşkil etmektedir. İran, İslam Devrimi ile batı yanlısı ve Arap olmayan bir Ortadoğulu olmaktan çıkmış, Arap Ortadoğu'nun güç mücadelesine katılmıştır. Ayrıca 1967'den beri göreceli bir yükseliş içinde olan siyasal İslam önemli bir sıçrama kaydederek temel dinamiklerden birisi olmuştur. İslamcılık, Soğuk Savaş'ı bitiren temel bir güç olmamasına rağmen, iki baskın ideolojik bakış açısına, Kapitalizm ve Sosyalizme rakip olarak ortaya çıkmıştır. 1980'lerde, daha önce genellikle sol kanat içinde yer alan Müslüman öğrenciler ve aydınların bir kısmı İslamcı akımlara katılmıştır. Benzer şekilde batılı ve liberal kanatta yer alan seçkinlerin bir bölümü de İslamcı hareketlere kaymıştır.¹⁴ 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu'daki en önemli sonuçlarının-

¹² Tore Tingvold Petersen, "Crossing the Rubicon? Britain's Withdrawal from the Middle East, 1964-1968: A Bibliographical Review", **The International History Review**, cilt 22, sayı 2, June 2000, s.318.

¹³ Mısır 1989'da üyeliğini tekrar kazanmış ve Arap Liği karargâhı Kahire'ye taşınmıştır. "Timeline: Arab League", BBC News, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/country_profiles/1550977.stm>(ET: 16.04.2013)

¹⁴ Odd Arne Westad, **The Global Cold War. Third World Interventions and The Making of Our Times**, Cambridge University Pres, USA, 2005, s.288.

dan birisi de Lübnan'da 1982'de Hizbullah'ın kurulmasıdır. İran bu şekilde etki çapını batıya doğru uzatmış, İsrail'e yaklaşmış, Filistin davasında söz sahibi olmuştur.

İran-İrak Savaşı'nda Arap olmayan bir gücün Ortadoğu'da statükoyu ve Arapların güçlerini tehdit etmesi nedeniyle Libya ve Suriye dışındaki Arap ülkeleri Irak'ı desteklemişlerdir. Bu nedenle savaş süresince Arap milliyetçiliği güç kazanmış, belirgin olmamakla birlikte Arap-Fars ayrımı ortaya çıkmış, Şii uyanışı yükselişe geçmiş, Hizbullah etkinliğini artırmıştır. Savaş aynı zamanda Suriye ile İran arasında günümüze kadar süren ittifakın temellerinin atıldığı bir dönem olmuş; İran'ın Irak'a karşı Kürt kartını oynaması ile savaş sırasında ve sonrasında Saddam'ın Kürtlere karşı katliamları Kürt dinamiğini belirginleştirmiştir. Diğer taraftan 1990'lu yıllarda başta ABD olmak üzere batının Kürtleri korumak üzere uçuşa yasak bölge uygulamaları¹⁵ Kürt dinamiğini önemli ölçüde şekillendirmiştir.

1990'ların başlarında Sovyetlerin dağılması ve Komünizm'in çöküşünün Ortadoğu için önemli sonuçları olmuştur. Öncelikle Rusya ve Ukrayna'dan Yahudiler İsrail'e göç etmiştir.¹⁶ Bu olgu İsrail'e ilave güç sağlamış, yeni yerleşim yerleri açmak için işgalci ve saldırgan politikalarında etkili olmuştur. Fakat asıl sonuç, batı karşıtı Arap devletlerinin kolay ve ucuz kredi, silah yardımları ve diplomatik destekten yoksun kalarak güç kaybetmeleridir. Ayrıca, ekonomik sorunlarla baş etmeye çalışan Rusların ucuz petrolü batının Arap petrolüne bağımlılığını göreceli olarak azaltmış ve fiyatlar düşmüştür.

1990'lar boyunca Ortadoğu'da Arap güç dengesi kırılmıştır. Saddam, Kuveyt'i işgali ile bir taraftan ilk defa Araplar arası büyük bir savaş başlatırken diğer taraftan Irak'ın Arap Liğindeki üyeliğinin sona ermesine neden olmuştur. Ancak Saddam'ın bu hamlesi; Ortadoğu'da sömürgeciler tarafından yapay olarak çizilmiş sınırların düzeltilmesi, Arap birliğinin sağlanması ve Araplar arası eşitsizliklerin ortadan kaldırılması gibi Arap halklarına çekici gelen temalardan dolayı saldırganlığa halklar gözünde kısmi haklılık sağlamıştır.¹⁷ 1990'larda ortaya çıkan Arap güç dengesinin zayıflığı gerçekte 1979'da İran'daki İslam Devrimi ile başlamış ve İran-İrak savaşı ile belirginleşmiştir. 1990'lara kadar Arap Ortadoğu'da

¹⁵ Türkiye'de "Çekiç Güç" olarak bilinen "Huzur Harekâtı" (Operations Provide Comfort) Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle başlayan Körfez Savaşı sonrası ABD liderliğinde İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin katılımı ile Irak'ın kuzeyinde Kürtleri Saddam rejiminden korumak ve mültecilere insani yardım sağlamak amacıyla 36'nci paralelin kuzeyinde uçuşa yasak bölge uygulamasını icra etmek üzere 1991'de başlatılmıştır. 1997'de sonlandırılmış ancak "Kuzeyden Keşif Harekâtı" (Northern Watch) olarak 2003'e kadar devam etmiştir. Bu operasyonlarla Kuzey Irak'ta bir çeşit devlet ve ulus inşasına güvenlik şemsiyesi sağlanmıştır. "**Operation Provide Comfort And Northern Watch**", **US Airforce Historical Studies Office**, <http://www.afhso.af.mil/topics/factsheets/factsheet.asp?id=19873>(ET:11.08.2013)

¹⁶ Sadece Rusya'dan 1989-2002 arasında 1.1 milyon Yahudinin göç ettiği iddia edilmektedir. "What million missing israelis", **Foreign Policy** İnternet Sitesi, <http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2011/07/28/what_million_missing_israelis>(ET:03.10.2013)

¹⁷ Bahgat Korany, "The Arab World and the New Balance of Power in the New Middle East", **Middle East Dilemma**, Michael C. Hudson (ed.), Tauris&Co.Ltd, 1999, Online version. <<http://www.ciaonet.org.ezproxy.members.marshallcenter.org/book/hudson/hudson02.html>> (ET:18.10.2013)

yeni ittifaklar yapılmıştır. 1982’de Körfez İşbirliği Konseyi¹⁸ kurulmuş ve Suudi Arabistan liderliğinde İran ve Irak hariç Körfez’in Arap ülkeleri ticari, ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda işbirliği yapmaya başlamışlardır. Bu yapıdan dışlanan Mısır, Irak, Ürdün ve Yemen; 1989’da Arap İşbirliği Konseyi’ni¹⁹; Cezayir, Libya, Moritanya, Fas ve Tunus ise Arap Magreb (Kuzey Afrika) Birliği’ni kurmuşlardır.²⁰ Son iki yapı kalıcı ve etkili olmamakla birlikte, 1980’lerdeki çoklu ittifak sistemini göstermesi açısından önemlidir.

1990-1991 Körfez Krizi ile Irak güç kaybederken İran tekrar güçlenmiş ve Ortadoğu’nun önemli aktörü, İslam’ın savunucusu, İsrail ve batı’nın düşmanı olmuştur. Diğer taraftan Körfez krizi İsrail’in işine yaramış, Irak denkleminden düşmüş ve askeri güç dengesi tamamen İsrail lehine değişmiştir. Arap ve Müslüman cephede oluşan askeri güç boşluğu sonraki yıllarda İran ve Hizbullah tarafından doldurulmuştur. Dönem boyunca İran ve Suriye arasındaki yakın işbirliğini de ayrı bir ittifak olarak ele almak olanaklıdır. Bu dönemde diğer Arap olmayan Ortadoğulu aktör Türkiye ise batı sistemi ile entegre olmaya ve Ortadoğu güç mücadelelerinden uzak durmaya çalışmıştır.

1990’da Irak’ın Kuveyt’i işgali bölgesel hegemonya mücadelesinin parçasıdır. Ancak Irak bu çabasında başarılı olamamış ve 1990’lar boyunca sürecek istikrarsızlığa katkıda bulunmuştur. Körfez kriziyle birlikte Türkiye Ortadoğu güç denkleminde girmeye başlamıştır. Korany’e göre Körfez savaşı, Soğuk Savaş’ın sona ermesi sonrası stratejik önemini kaybetme korkusu yaşayan Türkiye’ye Arap komşuların aleyhine yeni bir rol vermiştir.²¹

Soğuk Savaş bittiğinde ABD için SSCB ile mücadelenin önemi kalmamıştır. Bunun yerine Ortadoğu’da eş zamanlı olarak İran ve Irak’ın çevrelenmesi ile petrol kaynaklarının kontrolünü ele geçirebilecek bölgesel bir gücün ortaya çıkışının engellenmesi hedeflenmiştir. Aslında bu yaklaşım kendini İran-Irak Savaşı esnasında da göstermiştir. Her iki ülkeye yapılan yardımlarla savaşın mümkün olduğunca uzatılması ve tarafların yıpratılması amaçlanmıştır. İran-Irak savaşı ABD’nin Körfez bölgesinde daimi kuvvet bulundurmasına fırsat yaratmıştır. Kuveyt’in talebiyle ABD savaş gemileri tankerlere koruma sağlamak üzere görevlendirilmiştir.²² 1990-1991 Körfez savaşı sonrasında ABD Körfez monarşilerinin hemen

¹⁸ Körfez İşbirliği Konseyi (Gulf Cooperation Council(GCC), altı Körfez ülkesi-Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri-iştirakiyle oluşan bir bölgesel işbirliği örgütüdür. “Member States-Countries Name”, **GCC internet sayfası**, <<http://www.gcc-sg.org/eng/indexc64c.html?action=GCC>>(ET: 14. 07.2013)

¹⁹ “Arab Cooperation Council”, **Los Angeles Times**, 18 Haziran 1989, http://articles.latimes.com/1989-06-18/news/mn-3680_1_egypt-summit-arab.. (ET:14.11.2013)

²⁰ “Union du Maghreb Arabe (UMA) / Arab Maghreb Union (AMU)”, **Africa Platform**, <<http://www.africa-platform.org/african-perspectives/regional-economiccommunities/union-du-maghreb-arabe-uma-arab-maghreb-union-amu>>(ET:10.10.2013)

²¹ Bahgat Korany (1999), **age**.

²² Sami G. Hajjar, “U.S. Military Presence in the Gulf: Challenges and Prospects”, **Strategic Studies Institute, U.S. Army War College**, March 2002, s. 19.

tamamı ile savunma işbirliği anlaşması imzalamış ve üsler edinmiştir. 2001 yılına kadar Körfez bölgesine 21.000 kişilik ABD kuvveti yerleşmiştir.²³

1979 İran İslam Devrimi ile 1980'lerden itibaren Afganistan'da Sovyetlere direnişin dini karakteriyle güçlenen radikal İslam ve küresel cihad 1990'lı yılların başından itibaren Ortadoğu'da gittikçe varlığı artan ABD'yi hedef almaya başlamıştır. 1990'lar boyunca ABD hedeflerine yönelik kanlı saldırılar bu dönemde Ortadoğu'da temel çelişkiyi ABD-radikal İslam boyutuna taşımıştır.

1990'larda ABD, Ortadoğu'daki güç boşluğunu NATO'nun çeşitli işbirliği girişimleri ile doldurmaya çalışmıştır. Bu kapsamda NATO'nun Akdeniz Diyalogu girişimi 1994 yılında bölgesel güvenlik ve istikrara katkıda bulunmak amacıyla başlatılmıştır.²⁴ Bu girişime ilaveten 1990'lar boyunca ABD'nin Körfez Ülkeleri ve Türkiye ile yakın ilişkileri dikkate alındığında Ortadoğu'da Libya, İran, Suriye ve Irak ile diğer birkaç ülkenin ABD kontrolü dışında kaldığı görülmektedir. ABD, 1990'larda Filistin-İsrail sorununun çözümü için de girişimler başlatmış, 1991 Madrid, 1993 Oslo, 2000 Camp David ile Ortadoğu'da ağırlığı gittikçe artmıştır. Ancak birbiri ardına başarısızlığa uğrayan bu girişimler radikal İslami örgütlerin işine yaramış, Filistin İslami Cihadı, Hizbullah ve Hamas güç kazanmıştır.

2000'li yıllara Ortadoğu'ya damgasını vuran olay hiç şüphesiz ki Irak'ın işgalidir. ABD'yi Irak'ı işgale yönelten birçok neden sayılmaktadır. Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak'ın ABD'ye ve İsrail'e kafa tutarak bölgesel güç rolünü oynamasının yanında, terörizme destek ve kitle imha silahlarının varlığı işgalin gerekçeleri olarak sayılmasına rağmen ABD'nin Ortadoğu'ya daha fazla güç konuşlandırarak Suudi Arabistan'da radikal Sünni bir ayaklanmaya engel olmaya çalıştığı da mantıklı görünmektedir. Bazı çevreler Afganistan işgalinin asıl nedenini de bu kapsamda görmekte ve ABD'nin aslında Pakistan'daki Sünni radikalizmi kontrol etmeyi hedeflediğini iddia etmektedir. Bununla beraber, 2000'li yıllar boyunca Ortadoğu'da herhangi bir ülkede, küresel İslami bir yönetimi hedefleyen, bölgede ABD çıkarlarını ve petrol kaynaklarına erişimi tehdit eden radikal Sünni bir rejimin ortaya çıkması, İran'ın Şiiliği kullanarak bölgesel güç olmasından daha az olası görülmüştür. Bu nedenle ABD, Sünni El Kaide'nin cihadına karşı Şii İran ile güçlü bir ittifak yapmak istemiştir. Şii eksenli, ABD'nin Irak'ı işgali ile ortaya çıkan yeni bölgesel dinamiklerin bir sonucu olarak uluslararası ilişkiler yazınına girmiştir. Aralık 2004'te Ürdün Kralı Abdullah, İran'dan başlayarak 2003 sonrası Şii kontrolüne geçen Irak, Suriye'de Esad rejimi ve güney Lübnan'da Hizbullah'ı içine alan geniş şeridi "Hilal" (Crescent) olarak tanımlamıştır.²⁵ Kral Abdullah'ın Şii hilali tanımlaması batılı, özellikle Amerikalı, akademisyenler arasında ilgi çekmiş ve üzerinde çalışılarak kavramsallaştırılmaya çalışılmıştır. Öncelikle petrol rezervlerinin bulundu-

²³ Sami G. Hajjar, *age*, s.26.

²⁴ NATO'nun Akdeniz Diyalogu Programına İsrail, Fas, Moritanya, Tunus, Ürdün, Mısır ve Cezayir katılmıştır. "NATO Mediterranean Dialogue", **NATO İnternet Sitesi**, (ET: 19.05.2013) Program Arap baharı sonrasında günümüze kadar devam etmiştir.

²⁵ Robin Wright, Peter Baker, "Iraq, Jordan See Threat to Election From Iran", **The Washington Post**, 8 Aralık 2004, <<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7.html>> (ET: 28.04.2013)

ğu coğrafyalardaki Şii topluluklar eksene eklenmiştir. Bu kapsamda yönetimler Sünnilerde olmasına rağmen Bahreyn’de yüzde 75, Kuveyt’de yüzde 30 ve Suudi Arabistan’da yüzde 10 Şii nüfus önemli görülmüştür.²⁶ Suudi Arabistan’da yüzde 10’luk Şii nüfusun oran olarak az olmasına rağmen zengin petrol kaynaklarının bulunduğu ve Körfez kıyısındaki bölgelerde bulunması zorlama bir yaklaşımla eksene dâhil edilmekten kurtulmamıştır.²⁷ Sonraki yıllarda ise sadece körfez ülkeleri değil Pakistan’dan Fas’a uzanan coğrafyada yüzde 10’un altında varlığı olan Şii azınlıklar bile eksene dâhil edilmiştir.

ABD, 11 Eylül saldırıları sonrası Ortadoğu’daki varlığını gittikçe artırırken Afganistan ve Irak’ın işgallerine ilaveten günümüzde hala tartışılan Büyük Ortadoğu Projesi (BOP)’ni ortaya atmıştır. 2002 yılından itibaren daha fazla konuşulmaya başlayan bu proje ile genel olarak bölge ülkelerinin demokratikleştirilmesi, ılımlı İslamcı yönetimler vasıtasıyla kapitalizmle bütünleştirilmesi, batı ve ABD karşıtı radikal İslami hareketlerin kontrol edilmesi amaçlanmıştır. BOP aslında bölge ülkelerinde ilgiyle karşılanmamış, en fazla destek Türkiye’den verilmiştir. Projenin NATO boyutunu teşkil eden İstanbul İşbirliği Girişimi’ne sadece dört ülke; Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Kuveyt katılmıştır.²⁸ Bu mekanizma bir ittifak ve savunma anlaşmasından ziyade eğitim desteği, konferans, toplantı ve seminerlere katılım ile sınırlı kalmıştır. Bu nedenle yeni bir dinamik veya eksen olarak tanımlamak oldukça zordur. ABD’nin BOP’u başta Türkiye olmak üzere bir iki ülkeden temkinli bir destek bulurken genellikle Arap ülkelerin kamuoyları projeyi emperyalizmin ve İslam düşmanlarının gizli hedefleri ile özdeş tutmuşlar; yöneticiler ise demokrasi, özgürlükler ve insan hakları gibi temaları rejimleri için tehlikeli görmüşlerdir. Irak’ın işgali ve sonrasındaki süreç Şii ve Kürt dinamiğini kuvvetlendirmiştir. 1990’lardan itibaren bir şekilde koruma altında yaşayan ve gittikçe Irak kimliğinden koparılan Irak Kürtleri, ABD’nin Irak’ı işgali esnasında Araplara karşı işgalciyle işbirliği yaparak kalan bir iki köprüyü de atmışlar, Irak’ın yeni yapılanma sürecinde ise özerklik artırılmış, özellikle ekonomik ve askeri kazanımlar Kürt dinamiğine güç katmıştır.

3. ARAP BAHARI İLE ORTAYA ÇIKAN GELİŞMELER VE YENİ DİNAMİKLER

Arap baharı ile Ortadoğu’da önceki dönemlerde ortaya çıkan dinamiklerin önemli bir kısmı etkisini devam ettirirken, denkleme yenileri dâhil olmuştur. Gerçekte Arap baharı, tohumları geçmiş dönemlerde atılmış olan yeni olguların ortaya çıkışında başlatıcı ve hızlandırıcı etki yapmıştır.

2000’li yıllardan itibaren bölgedeki en önemli fay hatlarından biri olan, kendilerini İsrail ve batıya karşı “direniş eksenini” olarak nitelendiren İran liderliğindeki grup ile batı yanlısı kampın karşıtlığı Arap baharı sürecinden fazlasıyla etkilenmiştir. İran başlangıçta Arap

²⁶ Vali Nasr, **The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future**, W.W. Norton and Company, USA, 2006, s.58-60.

²⁷ Samuel Helfont, “The Muslim Brotherhood and the Emerging ‘Shia Crescent’”, **Foreign Policy Research Institute**, Spring 2009, s.285-286.

²⁸ “Istanbul Cooperation Initiative (ICI)”, **NATO İnternet Sayfası**, <http://www.nato.int/cps/en/SID-CBAA8D95-D6F55B1D/natolive/topics_58787.htm?>(ET: 10.08.2013)

halkların ayaklanmalarına olumlu yaklaşmış; İslami bir uyanışın gerçekleşeceği, batı yanlısı monarşilerin yıkılacağı veya zayıflayacağı, İsrail ve ABD karşıtı rejimlerin iş başına geleceği beklentisini taşımıştır. Tunus ve Mısır'ın batı yanlısı, Libya'nın ise laik diktatörlüklerinin devrilmesi ile Körfez monarşilerindeki halk hareketleri İran'ın beklentilerini desteklemiştir. Bu bağlamda İran liderleri; Tunus, Mısır, Yemen, Bahreyn ve Libya'daki ayaklanmaların 1979 İran İslam Devrimi'nden esinlendiğini ve ilahi adaletin tecelli ettiğini dile getirmiştir.²⁹ İran din adamları Bahreyn'deki olaylarda Suudi Arabistan'ın asker göndermesini ve ayaklanmaların şiddet kullanarak bastırılmasını eleştirmiştir. İran, benzer şekilde Yemen'de batı yanlısı olarak gördüğü Sünni Saleh rejimini isyancılara karşı sert tavırlarından dolayı suçlamıştır.

Ancak ayaklanmalar sonrası Tunus, Mısır ve Libya'da kurulan yeni yönetimler İran'ın beklentilerini tam olarak karşılamamıştır. İran, Suriye'de Esad yönetiminin düştüğü zor durumdan tehdit algılamış ve sürece olumlu yaklaşımlarını terk etmeye başlamıştır. Bu kapsamda, Suriye'de Esad rejimine karşı yürütülen ayaklanmayı iç dinamiklerin harekete geçmesi olarak değil, "direniş eksenini" ile düşmanları arasında bir mücadele olarak görmektedir.³⁰

Gerçekte, Arap baharı sürecinin bölgeye getirdiği önemli değişimlerden birisi önceden temel belirleyici olan batı yanlısı- karşıtlığı ayrımının önem kaybetmeye başlamasıdır. Bölge halkları kendi devletlerinin batı yanlısı-karşıtı ve İsrail karşıtı olmasından ziyade ekonomik gelişmeye ve sosyal adaleti sağlamaya çaba harcamalarını beklemektedirler. Bununla birlikte genel olarak batı'nın etkisi ve önemi azalmaktadır. Arap baharını izleyen dönemlerde ABD'nin bölgedeki etkisi sınırlı kalmıştır. Gerçekte Washington son yıllarda bölgedeki etkinliğin kısmen kaybetmeye başlamıştır. ABD'nin zorlama, ikna, teşvik ve işbirliğini kapsayan mevcut kapasitesi ile müdahil olma niyeti ülkeden ülkeye ve duruma göre değişmektedir.³¹ ABD, her şeye rağmen Arap baharı sonrası ortaya çıkan yeni dinamiklerden kendi ulusal güvenlik stratejisine destek sağlamak için çaba göstermektedir. Bu bağlamda, öncelikle El Kaide gibi unsurlarla mücadele etmek için yeni yönetimler ile ilişkilerini güçlendirmekte, tehdit algıladığı yönetimlere mesafeli davranmaktadır.

Ortadoğu'da Şii eksenini olgusunun ABD'nin 2003'te Irak'ı işgali sonrasında kullanıma sunulduğu önceki bölümlerde açıklanmıştır. Şii eksenini olgusu/algısı karşısında özellikle monarşi ile yönetilen Sünni ülkelerin bir kısmının çabaları ile Sünni işbirliğinin hızlandığı görülmüştür. Suriye'deki kriz bu dinamiğin açığa çıkmasında özellikle belirleyici olmuştur. Sünni monarşilerden Suudi Arabistan ve Katar, Suriye'de Esad rejimine karşı çabalarının

²⁹ Will Fulton, "After the Arab Spring: Iran's Foreign Relations in the Middle East", **AEI Iran Tracker**, 28 September 2011. <<http://www.irantracker.org/analysis/fulton-iran-middle-east-arab-spring-september-28-2011>> (Erişim Tarihi: 12 nisan 2013)

³⁰ Damien Cave, "Iran Envoy Casts Syria as Part of Wider Conflict", **New York Times**, 7 August 2012, <http://www.nytimes.com/2012/08/08/world/middleeast/fighting-grows-more-intense-in-aleppo-syria.html?pagewanted=all&_r=0> (ET: 21.09.2013)

³¹ Nicholas Kitchen, "After the Arab Spring: power shift in the Middle East?: the contradictions of hegemony: the United States and the Arab Spring", <<http://eprints.lse.ac.uk/the-contradictions-of-hegemony-the-united-states-and-the-arab-spring/>> (ET: 22.09.13) s.57.

yanında bu rejimin devrilmesi durumunda algılanan Şii ekseninin zayıflatılması amacıyla Lübnan'da Hizbullah'a karşı Sünni grupları desteklemektedirler. Diğer taraftan Körfez ülkeleri Sünni Fas ve Ürdün'ü Körfez İşbirliği Örgütü'ne katılmaya davet etmişlerdir. Bu girişim Sünni cephesini kuvvetlendirme çabası olarak görülmektedir.

Bu noktada İran ile ittifak halinde bulunan Hamas'ın tutumunu da değerlendirmek gerekmektedir. Suriye'deki kriz Hamas'ın İran ve Suriye'den uzaklaşmasına neden olmuş, Hamas lideri Halid Meşal Ocak 2012'de Şam'dan ayrılmıştır.³² Hamas'ın İran-Suriye hattından Mısır'a doğru yaklaşmasında ideolojik ve mezhepsel yaklaşımların olduğu açıktır. Bununla birlikte, Esad rejiminin kısa sürede çökebileceği, dolayısıyla kaybeden tarafta olmama hesabı değişimde etkili olmuştur. Hamas taraf değiştirmesinin ilk ödülünü Mısır'ın Refah geçiş kapısında sağladığı kolaylıklarla almıştır. Ancak, Mısır'da Müslüman Kardeşlerin iktidarı kaybetmesi, yeni yönetimin İsrail ile işbirliğine yönelmesi Hamas'ı zor durumda bırakmıştır. Bu bağlamda Hamas İsrail'e karşı mücadelesinde İran'ın silah ve mühimmat desteğini hala kullanmaktadır. Bu durum Hamas özelinde Ortadoğu'da reel politik, kimlik ve çıkar etkileşiminin Arap baharı süreci sonrası da devam ettiğini göstermektedir.

Arap baharına mezhepsel açıdan bakıldığında Sünni-Şii farklılığının ve gerginliğinin derinleştiği söylenebilir. Hamas'ın İran liderliğindeki kamptan ayrılması Sünni köklerine dönüş olarak görülebilir. Bu küçük ama etkisi büyük bir olaydır. İran liderliğindeki kampta kalanlar Şii veya Şii kökenlidir. Suriye krizinde başlangıçta mezhepçilik karşıtı yaklaşımlar kısa sürede Sünni-Şii/Nusayri ayrımı üzerine söylemlere dönüşmüştür. Suriye'de Sünni olmayanlar, rejim değişikliği durumunda Sünnilerin intikam ve misillemesinden korktuklarından Esad yönetimine daha sıkı sarılmaya başlamışlardır. Bu nedenle Suriye muhalefeti bölünmüştür. Körfez ülkelerinde de mezhepçilik ivme kazanmıştır. Bahreyn'deki Sünni azınlık yönetimi 2011 Mart'ındaki Şiiilerin ayaklanmasına karşı Suudi Arabistan'ın askeri müdahalesi ile ayakta kalabilmiştir. Diğer taraftan Suudi Arabistan da Şii nüfusun hak taleplerden ve iç çalkantılardan bağışık değildir.

Türkiye'nin Ortadoğu politikası hakkında ülke içinden ve dışından mezhepçi yaklaşım iddiaları dillendirilmektedir. Hatta ABD kaynaklı bazı raporlarda Türkiye'nin mezhepçiliğin ötesine geçerek Sünni radikal örgütlere destek sağladığı vurgulanmaktadır.³³

Ancak bölge ülkelerinde artan mezhepçiliği Şii ve Sünnilerden oluşan karşıt siyasal ittifaklar olarak kavramlaştırılması sağlam temellere dayanmamaktadır. Örneğin İran ile Suriye arasındaki yakınlık Şiiliğe ve batı karşıtlığına bağlanırken iki rejimin temel zıtlığı görmezden gelinmektedir. İran Şeriat kurallarına dayalı bir İslam cumhuriyeti, Suriye ise Laik bir diktatörlüktür. Dolayısıyla Şiilik tek başına İran-Suriye ittifakını açıklamak için yeterli değildir. Ayrıca İran'daki Şiilik ile Suriye'deki Nusayriliğin önemli farkları dikkate alınma-

³² Fares Akram, " Hamas Leader Abandons Longtime Base in Damascus", **New York Times**, 27 January 2012, <<http://www.nytimes.com/2012/01/28/world/middleeast/khaled-meshal-the-leader-of-hamas-vacates-damascus.html>> (ET: 26.10.2013)

³³ Morton Abramowitz, Eric Edelman, "From Rhetoric to Reality: Reframing U.S. Turkey Policy", **Bipartisan Policy Center**, Oct 2013, s. 37. <<http://bipartisanpolicy.org/library/report/rhetoric-reality-reframing-us-turkey-policy>> (ET:12.11.2013)

maktadır. Diğer taraftan İran'daki Şiilik ile Irak Şiiliğini de aynı olarak görmek birçok nedenle kanıt eksikliği taşımaktadır. Irak'ta Maliki hükümeti, merkezi hükümeti güçlendirme ile Kürtler ve Sünniler arasında da meşruiyet sağlama amacıyla Şii ittifakına karşı mesafeli davranmaktadır. Şiiler ve Sünnilerin karşı eksenler şeklinde konumlanarak mücadele ettikleri iddialarını desteklemeyen başka olgular da vardır. Bu bağlamda Sünni ülkelerin bazılarının, başta Suudi Arabistan olmak üzere, İran'a karşı katı bir yaklaşıma, dengeleme ve çevreleme stratejisine sahipken, Mısır gibilerin sorunların diyalog yoluyla çözümünü tercih etmeleri dikkat çekmektedir.

Sünni yönetimlerin ise temel siyasi ve bölgesel konularda bile uyum içinde davrandıklarını söylemek oldukça zordur. Örneğin Körfez ülkelerinin Lübnan'da Hizbullah'ı etkisizleştirme çabaları yeterince uyumlu değildir. Türkiye ve Körfez ülkeleri Suriye'de Esat rejimine karşı işbirliği yapmalarına rağmen birbirlerinin tavırlarından rahatsızlık duymaktadırlar. Mısır'da Mübarek'in devrilmesi sonrası Katar'ın Müslüman Kardeşlere, Suudi Arabistan'ın Selefi örgütleri destek yaklaşım farklılıklarını göstermektedir. Mursi yönetimine karşı Temmuz 2013'de yapılan askeri darbeye de Katar dâhil Körfez ülkeleri çoğunlukla sessiz kalmış, Suudi Arabistan yeni yönetime önemli boyutta mali destek sağlamıştır. Türkiye ise yeni yönetime tamamen karşı çıkmıştır.

Sünni-Şii ayrımı sıklıkla demokratik olmayan rejimler tarafından kendi varlıklarının devamı ve meşrulaştırılması için yapay olarak yaratılmakta, var olan farklılıklar abartılmaktadır. Toplumsal ve dinsel bir gerçeklik, küresel ve bölgesel güçler tarafından da kendi çıkarlarına ve amaçlarına hizmet edecek şekilde istismar edilmekte ve kullanılmaktadır. Ayrıca, Sünni-Şii ayrımı tamamen çatışmacı bir ilişki de değildir. Her iki mezhep içinde de bazı gruplar ulusal amaçlar etrafında birbiriyle ittifak kurmaktadır.

Özetle, mezhepçilik Ortadoğu'da önemli bir olgudur, Arap baharı sürecinde belirleyici rolü artmıştır, en azından bu yönde algı yaratılmıştır. Ancak yeniden şekillenen Ortadoğu'nun tek ve baskın dinamiği değildir.

Arap baharının genel olarak "İslamcılık" olarak adlandırılan siyasi olgu üzerinde kolaylıkla ayırt edilebilen tek bir etkisinin olduğunu söylemek zordur. Ayaklanmalar siyasi İslam'ın farklı akımlarını değişik boyutlarda etkilemiştir. Siyasal İslami akımları; radikal İslami hareketler, Selefi hareketler, ılımlı İslami akımlar ve Hizbullah gibi Şii radikal yapılar olarak dörde ayırmak ve bu kategorilendirme temelinde bir inceleme yapmak mümkündür.

Radikal İslamcı hareketlerin başında hiç şüphesiz ki El Kaide ve bağlantılı örgütler gelmektedir. Bu gruplar ABD'nin Afganistan ve Irak işgalleri sonrası Ortadoğu'da etkinliklerini artırmışlar, Arap baharı sürecinde ise özellikle Libya, Suriye ve Yemen'de güç kazanmışlardır. Ancak, Arap baharı olaylarının radikal grupların meşruiyetini olumsuz yönde etkilediği de dile getirilmektedir. Katerina Dalacoura'ya göre Arap baharı süreci siyasi değişimlerin şiddet yoluyla değil barışçı yollarla da olabileceğini göstermiştir.³⁴ Tunus ve Mübarek yönetimindeki Mısır'da fazla kan dökülmeden gerçekleşen yönetim değişikliklerinin aksine Libya'da ve özellikle Suriye'de radikal İslamcı grupların etkinliği ve artan şiddet ortamı yu-

³⁴ Katerina Dalacoura, "The Arab Uprisings Two Years On: Ideology, Sectarianism and the Changing Balance of Power in the Middle East", *Insight Turkey*, cilt.15, sayı 1, 2013, s.86.

karındaki iddiayı tam olarak doğrulamamaktadır. Mısır'da da Mursi'nin askeri bir darbe ile devrilmesi şiddet olaylarını tırmandırmış ve silahlı çatışmanın önünü açmıştır. Bu dönemde Mısır'da radikal İslamcı örgütler etkinliklerini artırmıştır.

Yemen'de Saleh'in iktidardan ayrılması ile El-Kaide ile bağlantılı Ansar Sharia grubunun etkinliği artmış ve ülkenin güneyinde Yemen hükümetine karşı ciddi tehdit durumuna gelmiştir.³⁵ Libya'daki ayaklanmalar, iç savaş ve rejim değişikliğinin etkileri komşu Mali'de görülmüştür. Mali'de 2012 Mart ayında başlayan ayaklanmalar sonunda askeri darbe ile merkezi hükümet devrilmiştir. Ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanan ve Libya'daki El Kaide bağlantılı gruplardan destek alan başta Ansar- Dine olmak üzere Mali'nin radikal İslami grupları ülkenin kuzeyinde güç kazanmıştır.³⁶ Libya'da da radikal İslami gruplar iç savaş sonrasında güçlenmişlerdir. Eylül 2012'de Bingazi'de ABD Konsolosluğu'na saldırılması ve ABD Büyükelçisi'nin öldürülmesi Libya'da güç kazanan radikal İslam'ın varlığını göstermektedir.

Suriye'deki krizde bölge ülkelerinin ve başta ABD olmak üzere batılı ülkelerin muhalefete değişik düzeylerdeki yardım ve müdahaleleri El Kaide ve bağlantılı gruplara geniş hareket alanı sağlamıştır. Aralık 2011-Şubat 2012 arasındaki Şam ve Halep'te artan şiddet olaylarının bir bölümünden Irak'ta faaliyet gösteren El Kaide'nin sorumlu olduğu kabul görmektedir.³⁷ Suriye'de 2011'den itibaren radikal İslami grupların sayıları ve etkinlikleri gittikçe artmıştır. Bu örgütlerden en güçlüsü olan Jabhat al-Nusra li-Ahl al-Sham (Suriye Halkı için Destek Cephesi) 2012 başlarında eylemlerine başlamıştır. Şeriat rejimini amaçlamakta ve yaygın şiddet eylemlerine başvurmaktadır. Bu örgütün El Kaide ile yakın ilişkisi olduğu ve birlikte hareket ettikleri iddia edilmektedir. Ayrıca Kata'ib Ahrar al-Sham (The Freeman of Syria Battalions, Liwa Saqour al-Sham (Falcons of Syria Brigade) Liwa al-Islam (Islam's Brigade) ve Katibat al-Ansar (Supporters' Battalion) gibi daha küçük radikal terör örgütleri de faaliyet göstermektedir. Bu örgütlerin bir kısmı Özgür Suriye Ordusu içerisinde yer almakta ve Suriye muhalefesinde temsil edilmektedir. Diğer taraftan Irak ve Afganistan'dan gelen yabancı teröristler de bu örgütlere sızmıştır.³⁸ Radikal İslami örgütlerin artan etkinliği başta ABD olmak üzere batıyı ve İsrail'i endişelendirmeye başlamış, politikaların gözden geçirilmesini gerektirmiştir.

Radikal İslamcılarını Selefi gruplardan ayıran bir çizgi vardır. Selefiler, politik tutumları ve İslami yorumlayışları çok katı olmasına rağmen şiddet kullanmaktan kaçınmakta, diğerleri ise şiddeti meşru ve haklı görmektedir. Ancak Selefiler de baskı, zorlama ve tehdit gibi taktiklere başvururlar. Selefi gruplar Arap baharı ile birlikte siyasete daha fazla ilgi göster-

³⁵ "Yemen: Enduring Conflicts, Threatened Transition", **International Crisis Group**, Middle East Report, No. 125, July 3, 2012, s. ii.

³⁶ Katerina Dalacoura, **agm**, s.82.

³⁷ Jonathan Landay, "US officials: al-Qaeda behind Syria bombings", **McClatchy Newspapers**, 10 February 2012; Greg Miller, "Al-Qaeda infiltrating Syrian opposition, US officials say", **The Washington Post**, 16 February 2012.

³⁸ "Tentative Jihad: Syria's Fundamentalist Opposition", **International Crisis Group**, Middle East Report, No. 131, 12 October 2012, s. 12-20.

meye başlamışlardır. Mısır'da Mübarek rejiminin yıkılması sonrası siyasete girmeye karar vermişler ve siyasi parti olarak örgütlenmişler (Al Nour Party), 2011-2012 parlamento seçimlerine diğer iki küçük Selefi parti ile İslami blok olarak katılmışlar ve yüzde 28 oy ile ikinci olmuşlardır.³⁹ Mısırda 2003 Temmuz askeri darbesi sonrası Müslüman Kardeşler güç kaybederken, Selefilere kazançlı çıktığı görülmektedir. Tunus'ta Selefi gruplar yönetim değişikliğinden sonra güç kazanmışlar ve siyasete girmek için hazırlıklara başlamışlardır. Son seçimlere katılmamışlar ancak etkinliklerini artırmışlardır.

Arap baharın sürecinde, Müslüman Kardeşlerle bağlantılı ılımlı İslam yükselişe geçmiştir. Müslüman Kardeşler ideolojine yakın siyasi partiler birçok ülkede iktidarı ele geçirmiş ve güç kazanmışlardır.⁴⁰ Mısır'da Müslüman Kardeşler ile güçlü bağları bulunan Özgürlük ve Adalet Partisi, 2013 Temmuz'unda iktidarı kaybetmesine rağmen halk desteğinin kuvvetli olduğu tahmin edilmektedir. Tunus'ta ise Nahda Partisi etkindir. Suriye'de Müslüman Kardeşler muhalefet içinde liderlik konumundadır. Libya'da Adalet ve İnşa Partisi parlamentoda ikinci büyük partidir. Yemen'de İslah Partisi gittikçe güç kazanmaktadır.

Müslüman Kardeşler ideolojisi oldukça tutucu olmasına rağmen Körfez monarşilerinin yaygın olan Vahabi doktrinden bazı yönleriyle ayrılmaktadır. Siyaset bakış açısından Vahabizm; din adamları ile siyasi seçkinlerin arasındaki ittifakın yukarıdan aşağıya güç uygulanmasını ifade etmektedir. Müslüman Kardeşler ise daha ziyade aşağıdan yukarıya güç uygulamasıdır. Bu ideoloji ile bağlantılı kuruluşlar toplumun alt katmanlarında yürütülen siyasi ve sosyal faaliyetlerle karakterize edilmektedir. Bu durum Müslüman Kardeşler ideolojisini kitlelere daha çekici yapmakta, demokratik süreci kabule yol açmaktadır.⁴¹

Arap baharı yıllarca baskılanmış Müslüman Kardeşleri açığa çıkararak ve birçok ülkede iktidarın sahibi yaparak, iktidarın olmadığı ülkelerde hareketlenmelere yol açarak Körfez monarşilerini fazlasıyla rahatsız etmiştir. Özellikle Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Suudi Arabistan ziyadesiyle endişelenmiştir. Bu ülkelerin Mısır ile diplomatik ilişkileri olumsuz etkilenmiştir. BAE'nde Müslüman Kardeşler ile bağı olduğu düşünülen sivil toplum kuruluşlarına baskı uygulanması ve Mısır'lıların tutuklanması 2012'nin son aylarında gerginliklere neden olmuştur.⁴² Körfez monarşilerinin asıl amaçları mevcut statükonun devamıdır. Bu nedenle Bahreyn'deki ayaklanmalara müdahil olmuşlar ve Ürdün ve Fas krallıklarını işbirliğine davet etmişlerdir. Diğer taraftan Körfez monarşilerinin ikinci hedefi İran'ın zayıflatılması bu kapsamda Suriye'de Esad rejiminin devrilmesine destek sağlanması olmuştur.

BAE ile Mısır arasında çıkan diplomatik krizde Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Ahmed Bin Abdülaziz Müslüman Kardeşleri, İslam dünyasındaki tüm sorunların kaynağı

³⁹ Moataz el-Fegieri, "A Tyranny of the Majority? Islamists' Ambivalence about Human Rights", **FRIDE Working Paper**, No. 113, October, 2012, s. 3.

⁴⁰ Eugenio Dacrema, "New emerging balances in the post-Arab Spring: the Muslim Brotherhood and the Gulf monarchies", **ISPI Analysis** No.155, January 2013. s.1. <<http://www.ispionline.it/en/publication/new-emerging-balances-post-arab-spring-muslim-brotherhood-and-gulf-monarchies>> (ET:09.09.2013)

⁴¹ **Agm**, s.3.

⁴² **Agm**, s.3.

olarak tanımlamıştır.⁴³ Suudi Arabistan'ın tutumunda Mübarek rejimi ile kurulmuş iyi ilişkilerin kaybedilmesi de rol oynamaktadır. Ayrıca Suudiler Müslüman Kardeşlerin 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgaline destek vermesini unutmamıştır. Suudiler Hamas'ın Müslüman Kardeşler etkisine girmesinden, kendisinin İsrail'e karşı Arap direnişin en önemli destekçisi algısını kaybetmesine ve bu durumun rejimin meşruiyetinin sorgulanmaya yol açmasına neden olabileceği gerekçesiyle endişe duymaktadır.

Körfez ülkelerinden biri olan Katar ise, Müslüman Kardeşlere karşı çok farklı yaklaşım benimsemiştir. Katar mevcut Mısır yönetimini, Hamas'ı ve Suriye'de muhalefetin Müslüman Kardeşler bölümünü desteklemektedir. Diğer Körfez ülkeleri Suriye'de selefi gruplara yardım sağlamaktadır.⁴⁴ Katar'ın Müslüman Kardeşlere desteği yeni olmayıp yıllar öncesine dayanmakta, Mısırlı din bilimci Yusuf El Karadavi'ye⁴⁵ koruma sağlanmasını da kapsamaktadır. Katar'ın Müslüman Kardeşlerin yükselişinden endişe duymamasının ve destek vermesinin iki temel nedeni bulunmaktadır. Öncelikle Katar, 250 bin nüfusuna karşın dünyanın kişi başına milli geliri en yüksek ülkesidir. Bu durum her türlü iç huzursuzluğa karşı bir kalkanıdır. Bunun aksine Suudi Arabistan 27 milyonluk, BAE 5 milyonluk, Kuveyt 2,5 milyonluk nüfuslarıyla başta işsizlik olmak üzere ekonomik sorunlarla, dolayısıyla sosyal patlamalarla yüz yüzedir. Nedenlerin birisi de Katar'ın bölgesel güç olma arzusudur. Bu arzu bölgede etkinliği fazla olan Müslüman Kardeşler ile sıkı bağlar kurulmasını gerektirmektedir. Katar, Libya'daki müdahalede aktif davranmıştır. Doha'da konuşlu El Cezire bölgesel politikalarda önemli bir yumuşak güç unsuru olarak kullanılmaktadır. Ancak, Katar da 2013 Temmuz ayında Mısır'da Müslüman Kardeşlerin devrilmesine karşı başlangıçtaki tavrını değiştirmiş ve yumuşamıştır.

Arap baharının şekillenmesine katkı sağladığı diğer bir olgu Kürt dinamiğidir. Arap ülkeleri ayaklanmalarla sarsılırken Irak Kürt bölgesi merkezi yönetim ile yaşanan çekişmeler hariç nispeten istikrarlı bir dönem geçirmiştir. Bölgede bir taraftan sosyal, ekonomik, çevresel ve kültürel alanlarda ulus inşası faaliyetleri devam ederken diğer taraftan petrol ve doğal gaz yataklarının merkezi hükümetten bağımsız kullanılması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu çabalarla Irak Kürtleri fiili bağımsızlığa bir adım daha yaklaşmıştır. Suriye krizinde Şii-Sünni kutuplaştırma söylemleri, Irak'ın içerisinde Şii ve Sünni ayrımını keskinleştirmiş, bölgesel dengeler bazında Irak Kürt Yönetimi ile Türkiye'yi yakınlaştırmıştır.⁴⁶ Bölgesel Kürt dinamiğinin önemli bir unsurunu Suriye'nin Kürtleri oluşturmaktadır. Suriye'de Esad rejimi karşıtı isyan genişledikçe ülkenin Kuzeydoğu'sunda Kürt nüfusun yoğun olduğu bölgede ortaya çıkan güç boşluğu PKK'nın Suriye uzantısı olarak nitelenen PYD⁴⁷ tarafından

⁴³ Jonatan Speyer, "Behind the lines: a Gulf apart", **Jerusalem Post**, 22 January 2013.

⁴⁴ Eugenio Dacrema, **agm**, s.5.

⁴⁵ Yusuf El Karadavi, Mısırlı din bilimcileri ve düşünürlerden birisidir. Müslüman Kardeşler ideolojisinin önemli isimlerinden biridir. 1961 yılında Katar'a sığınmıştır. 2011 yılında Mısır'a dönmüştür. Magdi Abdelhadi, "Profile of Sheikh Yusuf Qaradawi", **BBC News**, 7 July 2004.

⁴⁶ Soner Cagaptay, "Arab Spring heats up Kurdish issue", **Jane's Islamic Affairs Analyst**, March 2012, s.1.

⁴⁷ PYD (Partiya Yekîtiya Demokrat) , Demokratik Birlik Partisi adıyla Suriye'nin Kürt partisi olarak 2003 yılında kurulmuştur. PKK'nın kontrolünde olup binlerce elemana sahiptir. "The

doldurulmuştur. Suriye’de ayaklanmaların baş göstermesiyle birlikte PYD, Kuzey Irak’taki PKK kontrolündeki kamplardan Suriye’nin Kürt yerleşim birimlerine dönerek otoriteyi ele geçirmiştir. PYD, devlet kurumlarını yönetmeye ve Suriye bayrağı yerine kendi bayrağını kullanmaya başlamıştır.⁴⁸ PYD’nin ana rakipleri küçük Kürt partilerinden oluşan ve Barzani’nin kontrolünde kurulan Kürdistan Ulusal Konseyi(KUK)’dir. Kürt bölgelerinde PYD ve KUK arasında rekabet başlamıştır.⁴⁹

Suriye’de Kürtler Esad rejimi ve muhalifler arasında dengede kalmayı tercih etmişlerdir. Bu tercih, Suriye Kürtlerine kendi bölgelerini kontrol olanağı ile gelişen güç dengelerine göre manevra fırsatı sunmaktadır. Suriye’de Kürtlerin avantajlı konumu; bir taraftan merkezi yönetim ile mücadeleleri ve Türkiye ile işbirliği arayışlarında Irak Kürtlerinin elini kuvvetlendirmiş, diğer taraftan Türkiye’de yürüttüğü mücadelede PKK’ya ilave güç kazandırmıştır.

Arap baharı ile ortaya çıkan Kürt dinamiğinin en önemli boyutunu ise Türkiye’de hükümetin PKK ile başlattığı “süreç” oluşturmaktadır. PKK’nın Türkiye sınırları dışına çekilmesi sonrası “demokratik özerklik” ve benzeri taleplerinin karşılanma düzeyi Kürt dinamiğini ve bölgesel güç dengelerini etkileyebilecek önemdedir. Türkiye’deki gelişmelerden ilave güç kazanan Kürt olgusu ile birlikte; İran’dan başlayarak, Türkiye ve Irak’ın içinden geçerek Suriye’ye uzanan bir “Kürt eksen” en az “Şii eksen” kadar gerçeklik arz etmektedir.

4. GELECEK İÇİN ÖNGÖRÜLER

Arap baharı süreci ile ortaya çıkan değişimler henüz tamamlanmamıştır. Süreç devam ettikçe ortaya çıkan olguların bir kısmı etkisini kaybederken bir bölümü değişime uğramaktadır. Gelecek dönemde öncekilerle ilişkili yeni dinamiklerin gündeme gelmesi de olasıdır. Bu kapsamda makalenin bu bölümünde, Arap baharı ile başlayan değişim ve dönüşüm sürecinin güç mücadelesi açısından gelecekte nasıl bir yol izleyeceği öngörülmeye çalışılmaktadır.

Arap baharı büyük ölçüde Sünni fay hatlarında hareketlenmelere neden olmuş; Sünni ülkelerin bir kısmında rejimlerin değişmesi, Sünni İslami akımların güç kazanması gibi sonuçlar çıkarmıştır. Suriye’de kriz henüz sonuçlanmamasına rağmen Sünnilerin güç paylaşımından karlı çıkacaklarını öngörmek olasıdır. Diğer taraftan Arap baharı, küçük boyutlu hareketlenmeler ve bunların şiddetle bastırılması hariç Şiiler açısından büyük değişimlere neden olmamıştır. Başta Bahreyn olmak üzere Körfez ülkelerinde önemli oranlardaki Şii nüfusu bulunmaktadır. Bu ülkelerde Şiilerin haklarını tanıyacak ve güç paylaşımına dâhil edecek dinamiklerin harekete geçmesi ve sosyal patlamaların yaşanması muhtemeldir. Arap baharı sürecinde ortaya çıkan Şii halkların ayaklanmaları bu değişimlerin öncü dalgası olmuştur.

Kurdish Democratic Union Party”, **Carnegie Middle East Center**, <<http://carnegie-mec.org/publications/?fa=48526>> (ET: 21.08.2013)

⁴⁸ “Syria’s Kurds: A Struggle Within a Struggle”, **Crisis Group Middle East Report** N°136, 22 January 2013, s.ii.

⁴⁹ **Agm**, s.ii.

Arap baharının şimdiki kazananları arasında Mısır'daki gerilemeye rağmen Müslüman Kardeşler ve Selefi akımlar bulunmaktadır. Tunus, Libya ve Yemen'de de etkinliği artan Müslüman Kardeşlerin en güçlü olduğu ülke hala Mısır'dır. Temmuz 2013 sonrası bu etkinliğin ne ölçüde azaldığı bilinmemektedir. Mısır'da Müslüman Kardeşlerin yeni yönetimle ve Selefi akımlarla mücadelesinde gittikçe radikalleşmesi de olanaklıdır. Bu durum Mısır'ın Nasır sonrasında bugüne kadar sürdürdüğü dengeleyici politikalarda bazı değişimlere yönelmesine neden olabilir. Bu kapsamda Sünni ekseninde bir araya konulduğu Türkiye ve Suudi Arabistan ile güç mücadelesine girebilir. Bölgenin üç büyük Sünni ülkesi arasındaki güç mücadelesi ile İran'ın sürekli karşıtlığı dikkate alındığında en az dört kutuplu bir Ortadoğu sistemi ortaya çıkmaktadır. Sistem içerisindeki unsurların, başta Pakistan olmak üzere bölge dışı İslam ülkeleri ve küresel güçlerle etkileşimleri ise bölgesel sistemin karmaşık yapısına katkıda bulunacaktır. Küresel güçlerin Ortadoğu'da kaynakları kontrol edebilecek büyüklükte bir bölgesel gücün çıkmasını istemeyecekleri dikkate alındığında; Türkiye, Mısır, İran veya Suudi Arabistan tek başlarına veya bir şekilde ittifak halinde bölgede baskın güç olmalarını engellemeye çalışacakları göz ardı edilmemelidir.

Mısır, Mübarek sonrası dönemde diğer ülkelerde Müslüman Kardeşler ideolojisine yakın partilerin etkinliklerini artırmaları nedeniyle Ortadoğu'nun güç mücadelesinde önemli bir avantaja sahipti. Bu bağlamda Mısır'ın, gerçekleşmesi durumunda Sünni blokta etkin rol oynamak istemesi rasyonel bir seçenek olarak görülebilirdi. Sünni blok içerisinde Ankara-Kahire hattının ayrı bir önemi atfedilmekteydi. Bu eksenin bir taraftan Tahran'ı yabancılaştırılmamak için temkinli davranacağı, diğer taraftan İran'ın Şii eksenini oluşturarak Körfez'in petrol kaynaklarını kontrol etme çabalarını dengelemeyi amaçlayacağı düşünülüyordu. Hatta Mısır-Türkiye ekseninin, ABD ile koordinasyon içerisinde İsrail'in dengelenmesi ve Filistin sorununu çözümüne zemin hazırlanması için kullanılacağı dile getirilmiştir.⁵⁰ Bu yaklaşıma Türkiye'nin de olumlu baktığı Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun, "iki ülke arasındaki ortaklık yeni bir demokratik güç eksenini yaratabilir"⁵¹ şeklindeki beyanlarından anlaşılabilir.

Gerçekte Türkiye'nin Müslüman Kardeşler etkisindeki Mısır ile stratejik ortaklık içinde Sünni blokta yer alabilmesi iç dengeleri açısından kolay değildir. Bunun için Türkiye'de Atatürkçü, laik ve ulusalcı kesimlerin direncinin tamamen kırılması, Türkiye'de yönetimin daha fazla İslamlaşması ve Kürt sorununun çözülmesi veya bir dönem için çatışmanın durdurularak sorunun ötelenmesi gerektiği açıktır. Son birkaç yıldır yaşanan gelişmeler bu yönde olumlu sinyaller vermişse de son dönem Taksim Gezi Parkı olaylarının kısa sürede sosyal patlamaya dönüşmesi dengeyi değiştirmiş ve Türkiye'nin Sünni blok içerisinde yer alma seçeneğini geri plana atmıştır. Diğer taraftan Mısır'da Müslüman Kardeşlerin iktidardan uzaklaştırılması Ankara-Kahire hattını bu aşamada bitirmiştir.

⁵⁰ Moshe Ma'oZ, "The "Arab Spring" and the New Geo-strategic Environment in the Middle East", *Insight Turkey*, cilt 14, sayı. 4 / Sonbahar 2012, 13-23, s.13.

⁵¹ Hasan Kosebalaban, "Turkey and the New Middle East: Between Liberalism and Realism," *Perceptions*, cilt XVI, sayı 3, Autumn 2011, s.109.

Makalenin önceki bölümü Arap baharı ile ortaya çıkan olgulardan birisi olarak Kürt dinamiği vurgulanmıştır. Bölgede ortaya çıkan diğer değişimlerden etnik ve ulusal özellikleri nedeniyle farklılık gösteren bu olgu henüz tam olarak şekillenmemekle birlikte tüm bölgeyi etkileyebilecek, hatta bölge dışına uzanacak özellikler taşımaktadır. Kürt dinamiğinin şekillenmesi Suriye ve Türkiye'deki gelişmelerle yakından ilişkilidir. Öncelikle Suriye'de Esad sonrası nasıl bir siyasi yapılanmanın egemen olacağı Kürt dinamiğini doğrudan etkilemektedir. Suriye'nin tamamen parçalanması ve ayrı bir Kürt devleti kurulması Kürtler için en avantajlı seçenek olabilir. Federal bir Suriye içinde özerk bir yönetimin de dinamiği kuvvetlendiren etkileri açıktır. Önümüzdeki yıllarda Suriye krizinde rol alan bölgesel ve küresel aktörlerle Suriye Kürtlerinin, reel politiğin farkında olarak yaklaşımlarını belirlemeleri beklenmelidir. Kürt dinamiğinin diğer önemli boyutunu Türkiye'de PKK ile yürütülen süreç oluşturmaktadır. Yeni anayasa ve rejim tartışmalarının uzlaşma süreci ile karşılıklı etkileşimi Türkiye Kürtlerinin gücünü ve "eksen" deki konumunu doğrudan belirlemektedir.

Suriye'de Kürtlerin özerklik veya bağımsızlığı, Türkiye'de Kürtlerin özerkliği ile Irak'taki Kürt Yönetimi'nin mevcut gücünü bir araya getirebilecek bir oluşum önemli bir dinamik olarak ortaya çıkacaktır. Böylesine önemli bir oluşum için Irak Kürt Yönetimi'nin PKK'nın tasfiye edilmesinde, toplumla bütünleştirilme dâhil gerekli adımları atacağı, mali ve toplumsal bedeli karşılamaya hazır olacağı varsayılabilir. Ancak, bu stratejiye PKK'nın olumlu yaklaşması şüpheli görülmektedir. Kürt eksenine İran Kürtlerinin dâhil edilebilmesi de kolay değildir. İran, Kürt varlığını uzun bir süre için egemenlik ve ulusal bütünlüğü kapsamında görmeye devam edecektir. Dolayısıyla İran Kürtleri, Sünni eksen-Şii eksen arasında ve Türkiye ile Kürtlerin ittifakı tarafından İran'a karşı yürütülecek mücadelede kimlik siyasetinin aracı olarak kullanılabilir. Böyle bir yaklaşım, İran'ın 1970'lerden başlayarak Irak'a, 1990'lardan itibaren Türkiye'ye karşı kullandığı Kürt kartının elinden alınarak kendine karşı kullanılması demektir. Bu politika, İsrail, ABD ve Körfez monarşileri için yeterince çekici olacaktır.

Kürt dinamiği, İsrail için de avantajlar sağlayan bir olgudur. Öncelikle Kürtler bölgenin Arap olmayan birkaç unsurundan biridir. Siyasal ve radikal İslam'ın etkisinde değildirler ve İsrail ile komşu olmadıkları gibi çatışma noktaları da bulunmamaktadır. Dolayısıyla İsrail, Kürt dinamiğinin gelişimine fazlasıyla destek sağlayacaktır.

Kürt dinamiğinin mezhep ortaklığının gölgesinden sıyrılarak uygun koşullarda Kürtlerin bağımsızlığına doğru evrilmesi durumunda Türkiye ve diğer Kürt nüfus bulunan ülkelere rahatsız etmesi ve fay hatlarını kırması olasıdır.

PKK ve Barzani'nin KDP'si ise Kürt ulusal hareketinde iki ana akımı temsil etmektedir. PKK, KCK yapılanmasıyla dört ülkede söz sahipliği iddiasında bulunmakta, silahlı mücadele ile KDP'den ayrılmaktadır. KDP, Türkiye ile ekonomik ve siyasi ilişkilerini geliştirerek Irak Merkezi Yönetimi'nden bağımsızlığını sağlamaya çalışmaktadır.⁵² Suriye'de PYD ile Kürt Ulusal Konseyi (KUK) arasında arabuluculuk rolü yürüten Barzani, her iki grubu bir araya getiren bir Kürt Yüksek Komitesi kurmayı başarmıştır. Barzani, Türkiye'nin PKK ile

⁵² "Syria's Kurds: A Struggle Within a Struggle", **Crisis Group Middle East Report** N°136, 22 January 2013, s.ii.

devam eden uzlaşma sürecinde de rol almış görünmektedir. Ancak Kürt dinamiğinin nasıl bir şekil alacağı yıllar içinde belli olacaktır. PKK'nın Ortadoğu'da Kürt oluşumunun geleceğini tamamen KDP'ye ve Barzani'ye terk etmesi rasyonel görülmemektedir.

Arap baharının harekete geçirdiği dinamikler arasında Şiilik, Sünnilik ve çeşitli İslami akımlar sayılmakla beraber milliyetçiliğe hemen hiç vurgu yapılmamaktadır. Ortadoğu ülkelerinde çeşitli İslami akımlar arasında denge ortaya çıktıkça, özellikle ılımlı İslami akımlar lehine bir güç dengesi oluştuğunda Arap milliyetçiliğinden ayrı olarak ülkelere özgü milliyetçilik akımlarının harekete geçmesi beklenmelidir. Mevcut sınırlar içerisinde "millet" ortak kimliğin olgunlaşması; modernleşme, ekonomik kalkınma ve demokrasinin yerleşmesi ile mümkündür. Ancak, ana ekonomik faaliyetin petrol ve doğal gazdan rant aktarımına dayandığı, dolayısıyla sağlıklı devlet toplum ilişkilerinin bulunmadığı Körfez monarşilerinde millet olgusunun öngörülebilir bir süre için temel dinamik olması beklenmemelidir. Şimdiden parçalanmış olan Irak'ta millet olma fırsatı kaçırılmıştır. Suriye'de krizin nasıl sonlanacağı Suriye milliyetçiliğini belirleyecektir. Mısır, Tunus ve Fas milliyetçiliği ise bu ülkelerde önümüzdeki dönemlerde sağlanacak kalkınma ve istikrara bağlı olacaktır. Bu durumda milliyetçilik yeni Ortadoğu'da çok kutupluluğunun bir unsuru olarak rol oynayabilecektir.

Yönetim değişikliği olan ülkelerde kitlelerin yeni hükümetlerden ve iktidardaki güçlerden refah, eşitlik ve özgürlük konularında beklentileri olduğu açıktır. Mısır'da Mursi ve iktidardaki Müslüman Kardeşler bunları karşılamaktan uzak kaldıklarında önceki dönemin güçlerinden karşı hamlelere maruz kalmışlardır. Müslüman Kardeşlere karşı Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez monarşilerinin tepkileri de açıktır. Diğer taraftan Suudi Arabistan'ın Mısır'da önemli yatırımları vardır. Suudi Arabistan'ın tek başına 12 milyar dolarlık yatırımı bulunmaktadır. Ayrıca 700 bin civarında Suudi vatandaşı Mısır'da yaşamaktadır.⁵³ Bu nedenle Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleri bir taraftan Müslüman Kardeşlerin kendi yönetimlerine tehdit olabilecek etkilerini sınırlamaya çalışırken diğer taraftan Mısır'da radikal bir yönetimin gelmemesi ve istikrarın devamı için çaba göstermektedirler.

Mısır ve Tunus'ta Mübarek ve Bin Ali yönetimlerine karşı yapılan protestolarda demokratik talepler dile getiren laik kesimler de bulunmaktadır. Şu ana kadar çok cılız olan bu tür taleplerin, Türkiye'deki Taksim Gezi Parkı olayları sonrası yaşanan sosyal patlamanın etkileriyle gelecekte güç kazanarak yeniden ortaya çıkması yüksek bir olasılıktır.

Yeni Ortadoğu'da belirgin olmayan dinamiklerden birisi de reformcu ve statükocu devletlerarasındaki ayrışmadır. Mezhep ve İslamcılık çatışmalarını aşarak istikrar sağlayan ve bir süre sonra demokratik dönüşümler başlatan devletlerin, reform konuları üzerinde işbirliğine gitmeleri olasıdır. Bunların karşısında ise reformlara direnen statükocu devletlerin bulunacağı öngörülebilir. Statükocu ülkeler grubunda başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkelerinin çoğu bulunacaktır. Böyle bir farklılaşma ve gruplaşmanın bölge dışına taşarak bir taraftan batılı ülkelere, diğer taraftan Rusya ve Çin'e bağlanması olasıdır. Bu bağlamda Ortadoğu'da ortaya çıkan yeni demokrasiler, batının kontrolünde olan küresel düzene

⁵³ Ewan Stein, "After the Arab Spring: power shift in the Middle East?: Revolutionary Egypt: promises and perils", **LSE Research Online**, s.27 <<http://eprints.lse.ac.uk/43461/>>(ET: 22. 10.2013)

karşı mücadelelerinde Çin ve Rusya ile yakınlaşırken reformlara direnen başta Körfez monarşileri olmak üzere statükocu ülkeler grubu batının desteğine daha fazla bağımlı hale gelebilirler.

Bu noktada Çin'in bölgede artan varlığına değinmek gerekmektedir. Gerçekte, Hindistan, Pakistan ve Japonya gibi güçlerin tamamı Ortadoğu'da varlıklarını artırmaktadırlar. Ancak Çin bunlar arasında ABD ile güç mücadelesine girebilme kapasitesinden dolayı farklılık arz etmektedir.

Çin'in Körfez bölgesindeki varlığı, ticaret, turizm, petro-kimya başta olmak üzere sanayi yatırımları şeklinde görülmektedir. Çin'in asıl amacı, petrol ve doğal gaz gereksiniminin kesintisiz karşılanmasıdır. Çin'in uzun dönemde ABD'nin bölgedeki askeri kapasitesini değiştirmeyi amaçladığı şeklindeki spekülasyonlara rağmen asıl stratejinin enerji kaynaklarına ulaşımı da kapsayan enerji güvenliği olduğu açıktır.⁵⁴

5. SONUÇ

II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllardan Arap baharının başladığı 2010 yılına kadar Ortadoğu'nun uluslararası ilişkilerinde çok sayıda olgu, dinamik ve fay hattı etkileşimde bulunmuştur. Soğuk Savaş döneminin ilk yarısında batı/İsrail karşıtlığı-yanlılığı ve Arap milliyetçiliği temel fay hatları olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, İsrail'in kuruluşundan itibaren başlayan Filistin sorunu ve Arap-İsrail savaşları Ortadoğu'nun dinamiklerini etkileyen önemli etmenler olmuştur. 1970'lerden itibaren Ortadoğu siyasetine petrol ve siyasal İslam girmeye başlamıştır. Bu kapsamda Suudi Arabistan, Körfez monarşileri ile birlikte bölgesel bir aktör olma potansiyeline kavuşmuştur. 1979 İran İslam Devrimi ile siyasal İslam ciddi bir dinamik olurken, Şii olgusunun etkisi gittikçe hissedilmeye başlanmıştır. Ortaya çıkan çeşitli dinamiklere rağmen Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu'da güç mücadelesinde iki kutuplu sistemin yansımaları belirleyici olmuş, bu yapı içerisinde İsrail'in kuruluşu, Arap-İsrail savaşları, petro gücün yükselmesi, Suudi Arabistan'ın etkisinin artması ve nihayet İran İslam Devrimi ve arkasından başlayan İran-İrak savaşı önemli eşikler olarak görülebilir.

Soğuk Savaşın bitmesi Ortadoğu'da ABD varlığının artmasını, 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali ve sonrasında I. Körfez Savaşı ise bu varlığın pekişmesini sağlamıştır. Savaş sonrası 2000'lere kadar ABD'nin batı yanlısı ülkelerle işbirliği içerisinde bölge siyasetine hâkimiyeti devam ederken karşı dinamikler de olgunlaşmaya ve etkinlik kazanmaya başlamıştır. Bir taraftan 1970'lerden sonra tohumları atılan Şii ve Kürt kimlikleri siyasi ilişkilerde daha fazla kullanılmaya başlanmış, diğer taraftan İran ve Irak ayrı ayrı ABD-İsrail karşıtlığının liderliğine kalkışmış, Arap halklarında gittikçe artan oranda ABD düşmanlığı büyümeye ve radikal İslami hareketler güç kazanmaya başlamıştır.

2001 Afganistan ve 2003 Irak operasyonları radikal İslam'a yeni fırsatlar sunmuş, Irak'ı güç denkleminde düşürmüştür; İran, Şii dinamiğinin etkisi ve batı/İsrail karşıtlığının liderliğinde rakipsiz kalması ile güç kazanmıştır. 2003 sonrası dönem aynı zamanda Kürt dinami-

⁵⁴ "China's Growing Role In the Middle East: implications for the Region and Beyond", **Gulf Research Center**, Nixon Center, Monograph, 2 November 2010, s.i. <http://www.grc.net/?frm_module=contents&frm_action=..> (ET:24.10.2013)

ğinin yeni bir aşamaya girmesine yol açmış, Irak Kürt Yönetimi güç kazanmış, özerkliğin ötesinde *de facto* bağımsızlığa uzanan bir konuma yükselmiştir. 2010'lu yıllara bu dinamiklerle gelinmiştir.

Arap baharı ile başlayan süreçte; 1950'li yıllardaki Arap milliyetçiliği ve Arap sosyalizminin tamamen bittiği görülmüştür. Bu akımların süreçte bir etkisi olmamıştır. Genel olarak İslamcılık olarak nitelenen olgu önemli bir sıçrama kaydetmiştir. Bunun içerisinde ise Müslüman Kardeşler ve bağlantılı yapılar sürecin kazananlarının başında gelmektedir. Mısır'dan Tunus'a, Libya'dan Katar'a Müslüman Kardeşlerin artan etkisi görülmüştür. Selefi akımlar ikinci sırada gelmektedir. Bu akımlar bazı ülkelerde ana muhalefet konumuna yükselmişler, birçok ülkede ise siyasi hayata girmişlerdir. Radikal İslami hareketler ise; Libya'da, Mali'de ve Yemen'de geniş hareket alanı bulmuşlar, son olarak Suriye muhalefeti içinde önemli kazanımlar edinmişlerdir. Ancak bu kazanımlara rağmen Arap kamuoyları ile bölgesel ve uluslararası aktörlerin temkinliği yaklaştığı radikal İslami hareketler sınırlı etkinliğe sahiptir. Arap baharı sürecinde bu üç Sünni grup arasındaki farklılıklar aynı zamanda Sünni bir ittifak sistemi oluşturulmasının zorluklarını da göstermektedir. Sünni blok çabalarının karşısındaki diğer büyük engel ise yaratılmaya ve algılatılmaya çalışılan Şii ekseninin temel dayanaklardan yoksun olmasıdır.

Arap baharı sürecinde olgunlaşan dinamiklerden bir diğeri bölgesel Kürt olgusudur. Suriye'de Esad rejiminin geleceğine bağlı olarak artan temsil hakkı, özerklik veya bağımsızlık gibi yeni fırsatlara sahip olan bölgesel Kürt dinamiği Türkiye'de PKK ile yürütülen süreç ile avantajlı bir konuma yükselmiştir. Bu dinamik Türkiye'deki iç dengeler, İran'ın kendi Kürtlerine karşı tutumu ve daha önemlisi PKK ile Barzani'nin KDP'si arasındaki güç mücadelesine bağlı olarak şekillenecektir.

Arap baharının boyutlarından birisi Körfez monarşilerinin statükocu yaklaşımlarının devam etmesidir. Bu grup, Fas ve Ürdün'ü de aralarına çekerek saflarını güçlendirmek ve Katar'a rağmen sıklaştırmak istemektedirler. Yönetim değişiklikleri yaşanan Mısır, Tunus ve Libya'nın dafa reformcu bir çizgide durmaları olasılık dâhilindedir.

Arap baharı sürecinde batı karşıtlığı-yanlılığı fay hattının önem kaybetmesine koşut olarak ABD'nin etkisi de azalmıştır. Bölgede Rusya'nın sınırlı etkisine ilaveten başta Çin olmak üzere Asya ülkelerinin enerji güvenliği kapsamında siyasi ve ekonomik açılımlar yapmaları mümkün görünmektedir. Bu durum, bölge ülkelerinin küresel bağlarını çeşitlendirmekte ve tüm ülkelere yeni seçenekler sunmaktadır.

Arap baharı ile birlikte etkinliğini artıran ve bölgesel güç olma umutları taşıyan Türkiye'nin politikası; Suriye'de rejimin dayanıklılığı ve Mısır'da Müslüman Kardeşlerin devrilmesi ile ciddi bir zarar görmüştür. Son dönemde her iki ülkeye yönelik politika hakkında batı ile ters düşen Türkiye, aralarında Körfez ülkeleri de olmak üzere iyi ilişkilerinin tamamının bozulmasıyla yüz yüze kalmıştır. 2013'ün son çeyreğinde Türkiye'nin bölgede tek dostane ilişkisi Irak'ta Kürt Bölgesel Yönetimi ile olanıdır. Bu durum Türkiye'nin bölgesel etkisini sınırlamaktadır.

Öngörülebilir bir gelecek için bölgenin farklı dinamiklerin etkileşiminde şekillenmeye devam edeceği; çeşitli ittifak arayışları ve çoklu eksen algılamalarının baskın olacağı ve her bir dinamiğin ağırlığının bölge ülkelerinde değişiklik göstereceği değerlendirilmektedir.

Ortadoğu bu özellikleri ve dinamik yapısıyla yeni baharlara, uyanış ve dönüşümlere hazırlık yapmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDELHADI Magdi, "Profile of Sheikh Yusuf Qaradawi", **BBC News**, 7 July 2004.
- ABRAMOWITZ Morton ve EDELMAN Eric, "From Rhetoric to Reality: Reframing U.S. Turkey Policy", **Bipartisan Policy Center**, Oct 2013. <<http://bipartisanpolicy.org/>> (ET:12.11.2013)
- AKRAM Fares, "Hamas Leader Abandons Longtime Base in Damascus," **New York Times**, 27 January 2012, <<http://www.nytimes.com/2012/01/28/world/middleeast/khaled-meshal-the-leader-of-hamas-vacates-damascus.html>> (ET: 28.09.2013)
- ABURISH Said K., **Nasser, the Last Arab**, St. Martin's Press , USA, 2004.
- Southeast Asia Collective Defense Treaty (Manila Pact), **Yale Law School Law Library**, <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/usmu003.asp> (ET: 14.06.2013)
- Arab Cooperation Council, **Los Angeles Times**, 18 Haziran 1989, <http://articles.latimes.com/n 1989-06-18/news/mn-3680_1_egypt-summit-arab-cooperation-council> (ET:14.11.2013)
- CAGAPTAY Soner, "Arab Spring heats up Kurdish issue", **Jane's Islamic Affairs Analyst**, March 2012.
- CAVE Damien, "Iran Envoy Casts Syria as Part of Wider Conflict," **New York Times**, 7 August 2012), <http://www.nytimes.com/2012/08/08/world/middleeast/fighting-grows-more-intense-in-aleppo-syria.html?pagewanted=all&_r=0> (ET: 21.11.2013)
- China's Growing Role In the Middle East: implications for the Region and Beyond, **Gulf Research Center**, Nixon Center, Monograph, 2 November 2010.. <<http://www.grc.net/?=contents&frm>> (ET:24.10.2013)
- DACREMA Eugenio, "New emerging balances in the post-Arab Spring: the Muslim Brotherhood and the Gulf monarchies", **ISPI Analysis** No.155, January 2013. <<http://www.ispionline.it/en/publication/new-emerging-balances-post-arab-spring-muslim-brotherhood-and-gulf-monarchies>> (ET:09.09.2013)
- DALACOURA Katerina, "The Arab Uprisings Two Years On: Ideology, Sectarianism and the Changing Balance of Power in the Middle East", **Insight Turkey**, cilt15, sayı 1, 2013, ss.75-89.
- EL-FEGIERI Moataz, "A Tyranny of the Majority? Islamists' Ambivalence about Human Rights," **FRIDE Working Paper**, No. 113, October 2012.
- FARSOUN Samih K. ve ZACHARIA Christina E., **Palestine and the Palestinians**, Westview Press, USA, 1977.
- FULTON Will, "After the Arab Spring: Iran's Foreign Relations in the Middle East", **AEI Iran Tracker**, 28 September 2011. <<http://www.irantracker.org/analysis/fulton-iran-middle-east-arab-spring-september-28-2011>> (ET: 12.04.2013)
- HAIJAR Sami G., "U.S. Military Presence in the Gulf: Challenges and Prospects", **Strategic Studies Institute, U.S. Army War College**, March 2002.
- HELFONT Samuel, "The Muslim Brotherhood and the Emerging Shia Crescent", **Foreign Policy Research Institute**, Spring 2009, ss. 284-299.
- Istanbul Cooperation Initiative (ICI), **NATO İnternet Sayfası**, <http://www.nato.int/cps/en/SID-CBAA8D95-D6F55B1D/natolive/topics_58787.htm?> (ET: 10.08.2013)

- KITCHEN Nicholas, "After the Arab Spring: power shift in the Middle East?: the contradictions of hegemony: the United States and the Arab Spring", <<http://eprints.lse.ac.uk/the-contradictions-of-hegemony-the-united-states-and-the-arab-spring/43467/>> (ET: 21.09.2013)
- KORANY Bahgat, **Social Change, Charisma and International Behaviour**, Sijthoff, NL, 1976.
- KORANY Bahgat, "The Arab World and the New Balance of Power in the New Middle East", **Middle East Dilemma**, Michael C. Hudson (ed.), Tauris & Co. Ltd , 1999, Online version. <<http://www.ciaonet.org.ezproxy.members.marshallcenter.org/book/hudson/hudson02.html>> (ET:18.10.2013)
- KOSEBALABAN Hasan, "Turkey and the New Middle East: Between Liberalism and Realism," **Perceptions**, cilt XVI, sayı 3, Autumn 2011, 93-114.
- LAIN McLean ve ALISTAIR McMillan "Suez crisis", **The Concise Oxford Dictionary of Politics**, Oxford University Press, UK, 2003.
- LANDAY Jonathan, "US officials: al-Qaeda behind Syria bombings", **McClatchy Newspapers**, 10 February 2012.
- MILLER Greg, "Al-Qaeda infiltrating Syrian opposition, US officials say", **The Washington Post**, 16 February 2012.
- Member States-Countries Name, **GCC internet sayfası**, <<http://www.gcc-sg.org/eng/indexc64c.html?action=GCC>>(ET: 14. 07.2013)
- MA'UZ Moshe, "The "Arab Spring" and the New Geo-strategic Environment in the Middle East", **Insight Turkey**, cilt 14, sayı. 4 / Sonbahar 2012, 13-23.
- NATO Mediterranean Dialogue, **NATO İnternet Sitesi**, < http://www.nato.int/cps/en/SID-C524F6BE-D9076191/natolive/topics_60021.htm?> (ET: 19.05.2013)
- NASR Vali, **The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future**, W.W. Norton and Company, USA, 2006.
- Operation Proviie Comfort And Northern Watch, **US Airforce Historical Studies Office**, <<http://www.afhso.af.mil/topics/factsheets/factsheet.asp?id=19873>>(ET:11.08.2013)
- PETERSEN Tore Tingvold, "Crossing the Rubicon? Britain's Withdrawal from the Middle East, 1964-1968: A Bibliographical Review", **The International History Review**, cilt 22, sayı 2, June 2000, ss.318-340.
- SPEYER Jonatan, "Behind the lines: a Gulf apart", **Jerusalem Post**, 22 January 2013.
- STEIN Ewan, "After the Arab Spring: power shift in the Middle East?: Revolutionary Egypt: promises and perils", **LSE Research Online**, <<http://eprints.lse.ac.uk/43461/>>(ET: 22.10.2013)
- Syria's Kurds: A Struggle Within a Struggle, **Crisis Group Middle East Report** N°136, 22 January 2013.
- Tentative Jihad: Syria's Fundamentalist Opposition, International Crisis Group , **Middle East Report**, No. 131, 12 October 2012.
- TEITELBAUM Joshua, "Saudi Arabia History". **Encyclopædia Britannica Online**, <<http://global.britannica.com/EBchecked/topic/525348/SaudiArabia/214601/History?anchor=ref484613>>(ET: 11.04.2013)
- The Baghdad Pact (1955) and the Central Treaty Organization (CENTO), **US Department of State Office of the Historian**, <<http://history.state.gov/milestones/1953-1960/CENTO>>(ET: 13.10.2013)
- The Kurdish Democratic Union Party, **Carnegie Middle East Center**, <<http://carnegie-mec.org/publications/?fa=48526>> (ET: 21.08.2013)
- Timeline: Arab League, **BBC News**, <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/m>> (ET: 16.04.2013)

- Union du Maghreb Arabe (UMA) /Arab Maghreb Union (AMU), **Africa Platform**, <<http://www.africa-platform.org/african-perspectives/regional-economic-communities/union-du-maghreb-arabe-uma-arab-maghreb-union-amu>>(ET:10.10.2013)
- WATSON Peter, **Ideas: A History of Thought and Invention, from Fire to Freud**, Harper Perennial, USA, 2006.
- WESTAD Odd Arne, **The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times**, Cambridge University Pres, USA, 2005.
- What million missing israelis, **Foreign Policy** İnternet Sitesi, <<http://mideast.foreignpolicy.com>> (ET:03.10.2013)
- WRIGHT Robin ve BAKER Peter, “Iraq, Jordan See Threat to Election From Iran”, **The Washington Post**, 8 Aralık 2004, <<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7.html>> (ET: 28.04.2013)
- Yemen: Enduring Conflicts, Threatened Transition, **International Crisis Group**, Middle East Report, No. 125, July 3, 2012.